

Στο : Γ. Αρτζουλιάν κ.α. 2011,
(επιμ.)
Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια
Αθήνα: Επικεντρο

Η ελληνική ορθόδοξη Εκκλησία της Θεσσαλονίκης και το Ολοκαύτωμα

Βασίλης Ριτζαλέος*

Abstract

The paper explores an issue that causes controversial public discussion in Europe, the Christian churches' reactions to the Nazi racial policy against the Jews. In Greece, historians' interest is drawn to the reactions of Archbishop Damaskinos and the local churches in order to save the Jews. In contrast to the Archbishop's strong protest against the "Final Solution", the diocese of Thessaloniki was criticised for showing a passive and indifferent attitude during the deportation of almost 45,000 Salonican Jews. The present paper, based on extensive research in the Archives of the Orthodox Church in Thessaloniki, as well as the proceedings and the correspondence of the Metropolitan Council, outlines the general attitude of the local Church towards the Nazis, the priorities and the reactions of the Church in critical situations, and mainly its position on the Jewish question.

Η στάση των Εκκλησιών στο Ολοκαύτωμα συνιστά ένα από τα πιο ενδιαφέροντα πεδία ιστορικής έρευνας τις τελευταίες δεκαετίες. Ειδικότερα, η στάση της Καθολικής Εκκλησίας και του Πάπα Πίου ΙΒ' διχάζει ακόμη τους ιστορικούς σε υποστηρικτές και επικριτές τους.¹ Οι επικριτές του Πάπα ισχυρίζονται πως τήρησε σιωπηρή

* Διδάκτωρ Ιστορίας, ΓΑΚ - Αρχεία Νομού Ροδόπης (Κομοτηνή).

1. Για πρόσφατα βιβλία υποστηρικτών του Πάπα για τη στάση του στο Ολοκαύτωμα των Εβραίων βλ. Ronald J. Rychlak, *Hitler, the War, and the Pope*, MS: Genesis, Κολόμπους 2000· Ralph McInerny, *The Defamation of Pius XII*, St. Augustine's Press, Σάουθ Μπεντ 2001. Πρόσφατα βιβλία με έντονα κριτική διάθεση για την αντίδραση του Πάπα: John Cornwell, *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII*,

στάση έναντι του Ολοκαυτώματος, σε αντίθεση με τη σφοδρή επίθεσή του στο καθεστώς του Στάλιν και τον κομμουνισμό.² Αποδίδουν την απουσία ξεκάθαρης καταδίκης της ναζιστικής πολιτικής έναντι των Εβραίων στην πεποίθηση της ηγεσίας πως η ναζιστική Γερμανία δεν θα άλλαζε την πολιτική της, αλλά και στο φόβο της για τις επιπτώσεις μιας διαμαρτυρίας στην Καθολική Εκκλησία και τους πιστούς της.³ Αντίθετα, οι υποστηρικτές του Πάπα τονίζουν τις προσπάθειες σωτηρίας Εβραίων και κυρίως εκχριστιανισθέντων Εβραίων από επισκόπους, ιερείς και μοναχούς σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, ως αποτέλεσμα μυστικών συνεννοήσεων με την ηγεσία της Εκκλησίας.⁴ Το 1964, με εντολή του Πάπα Παύλου Ε', τέσσερις ιστορικοί ερεύνησαν τα Αρχεία του Βατικανού και εξέδωσαν, από το 1965 μέχρι το 1981, έντεκα τόμους εγγράφων για τον πόλεμο με τον τίτλο *Actes et Documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre mondiale*. Ωστόσο, άλλοι ιστορικοί διατυπώνουν έντονες επιφυλάξεις για την πιθανή απόκρυψη απόρρητων εγγράφων, όπως προκύπτει και από την απαγόρευση πρόσβασης στα σχετικά αρχεία του Βατικανού.⁵

Στην Ελλάδα η συζήτηση για την αντίδραση της Εκκλησίας στο Ολοκαύτωμα των Εβραίων έχει μόλις αρχίσει, όπως συμβαίνει και με άλλες πτυχές του Ολοκαυτώματος των Ελλήνων Εβραίων. Ο κα-

Viking, Νέα Υόρκη 1999· Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930-1965*, Indiana University Press, Μπλούμινγκτον 2000· Susan Zuccotti, *The Vatican and the Holocaust in Italy under his very windows*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν/Λονδίνο 2000.

2. José M. Sánchez, *Pius XII and the Holocaust. Understanding the Controversy*, The Catholic University of America Press, Ουάσιγκτον 2002, σσ. 103-107· Robert A. Graham, *The Vatican and Communism in World War II*, Ignatius Press, Σαν Φρανσίσκο 1996.

3. Michael Phayer, "Helping the Jews is not an easy thing to do." *Vatican Holocaust Policy: Continuity or Change?*, *Holocaust and Genocide Studies* 21/3 (2007), 437· Sánchez, *ό.π.*, σσ. 114-120.

4. Η Τσουκόπι αρνείται πως υπήρχε κεντρικός σχεδιασμός στις προσπάθειες διάσωσης Εβραίων, βλ. Zuccotti, *ό.π.*, σ. 301.

5. *Ό.π.*, σ. 7.

θηγητής ιστορίας Γιώργος Μαργαρίτης επιχείρησε την πρώτη συστηματική αποτίμηση της στάσης της ελλαδικής Εκκλησίας σε διεθνές συνέδριο στο Πανεπιστήμιο της Χάιφας (2002) και δημοσίευσε σε αναλυτικότερη μορφή του κειμένου στο πολυσυζητημένο βιβλίο του *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων στην Ελλάδα* (2005). Σύμφωνα με τη θέση του, η Εκκλησία στη Βόρεια Ελλάδα (εννοεί ουσιαστικά τη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης) δεν αντιστάθηκε στο «γενικό ανπισμητικό αίσθημα» κατά τη δεκαετία του 1930, αλλά «διακρίθηκε» τότε, όπως και αργότερα κατά την περίοδο του Ολοκαυτώματος, για την απουσία, την ουδετερότητα και τη σιωπή της.⁶ Ο Βρετανός ιστορικός Μαρκ Μαζάουερ, στο επίσης πολυσυζητημένο έργο του *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι, 1430-1950*, αντιπαραθέτει τη δημόσια καταδίκη του εκτοπισμού των Ελλήνων Εβραίων της Θεσσαλονίκης από τον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό με την «ιδιωτικού χαρακτήρα διαμαρτυρία» του Μητροπολίτη Γενναδίου στη Θεσσαλονίκη. Η θέση του είναι πως η αντίδραση του Γενναδίου είχε κυρίως πολιτικά κίνητρα, γιατί δεν ήταν διατεθειμένος να συγκρουστεί με τους Ναζί και να θυσιάσει το πολιτικό μέλλον της Θεσσαλονίκης και της Βόρειας Ελλάδας, που επιβουλεύονταν οι βουλγαρικές αρχές Κατοχής, για την προειλημμένη και μη αναστρέψιμη απόφαση του εκτοπισμού των Εβραίων.⁷

Πέρα από τις γνωστές αρετές της ιστορικής σκέψης και του λόγου του Μαργαρίτη και του Μαζάουερ, που αναγνωρίζονται ακόμη και από τους αντιπάλους τους, οι θέσεις τους δεν τεκμηριώνονται με τη βοήθεια πρωτογενών εκκλησιαστικών πηγών. Στη σχετική συζήτηση για τη στάση της ελλαδικής Εκκλησίας, η παρούσα έρευνα αξιοποιεί για πρώτη φορά το αρχείο της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης και το

6. Γιώργος Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων στην Ελλάδα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005, σσ. 94-132.

7. Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη. Πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*, μετάφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σσ. 518-519.

αρχείο της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος. Η έρευνα ξεκίνησε στις αρχές του 2007 και ολοκληρώθηκε στο τέλος του 2008. Η διεξαγωγή της έγινε απρόσκοπτα, με την παροχή κάθε δυνατής διευκόλυνσης, τόσο στη Θεσσαλονίκη όσο και στην Αθήνα.⁸

Στη διάρκεια της έρευνας μελετήθηκαν τα βιβλία πρακτικών συνεδριάσεων, τα βιβλία πρωτοκόλλου αλληλογραφίας και η διαθέσιμη αλληλογραφία της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης και της Ιεράς Συνόδου. Το κύριο πρόβλημα για την κατανόηση της εποχής είναι η απώλεια των πρακτικών των συνεδριάσεων του μητροπολιτικού συμβουλίου στη Θεσσαλονίκη, που καλύπτουν την περίοδο από τις αρχές Σεπτεμβρίου 1942 μέχρι το τέλος του 1944, όπως και η απώλεια μεγάλου μέρους της αλληλογραφίας. Συγκρίνοντας, μάλιστα, τις διαθέσιμες πληροφορίες από τις διάφορες εκκλησιαστικές πηγές (αλληλογραφία - πρακτικά συνεδριάσεων), προκύπτει το συμπέρασμα πως οι Ιεράρχες απέφευγαν να μεταφέρουν το περιεχόμενο κρίσιμων συζητήσεων και αποφάσεων στα πρακτικά των συνεδριάσεων. Η σκόπιμη αυτή παράλειψη είναι περισσότερο εμφανής στο αρχείο της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης. Επίσης, ο Αρχιεπίσκοπος και ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης είχαν εξουσιοδοτηθεί από τα συλλογικά όργανα να χειρίζονται «την εθνικήν και πατριωτικήν προσπάθειαν εν λευκώ», με μυστικότητα και ταχύτητα, ακόμη και χωρίς την προηγούμενη ενημέρωση της Ιεράς Συνόδου και του συμβουλίου, αντίστοιχα.⁹ Αυτό το στοιχείο καθιστά ακόμη δυσκολότερη τη συγκέντρωση των στοιχείων και την αποτίμηση του ρόλου των πρωταγωνιστών.

8. Θα ήθελα να εκφράσω τις θερμότερες ευχαριστίες για την εξασφάλιση πρόσβασης στο υλικό και τις εξαιρετικές συνθήκες έρευνας στο σεβασμιότατο Μητροπολιτικό Θεσσαλονίκης κ. Άνθιμο και στο διευθυντή του Αρχείου της Ιεράς Συνόδου καθηγητή κ. Κοντογιάννη, όπως και στο προσωπικό των δύο αρχείων.

9. Ιστορικό Αρχείο της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος (στο εξής ΙΑΙ-ΣΕΕ), Βιβλίο πρακτικών Ιεράς Συνόδου από 13ης Ιουνίου 1941 μέχρι 5ης Απριλίου 1945, πρακτικό της 4ης Μαρτίου 1943.

Στην εκκλησιαστική ιστορία της Θεσσαλονίκης του πρώτου μισού του 20ού αιώνα, ο Μητροπολίτης Γεννάδιος έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο, υπηρετώντας στο αξίωμά του από το 1912 μέχρι το θάνατό του, το 1951¹⁰. Ο Γεώργιος Αλεξιάδης, όπως ήταν το όνομά του, γεννήθηκε το 1868 στην περιοχή της Προύσας της σημερινής Τουρκίας και φοίτησε στη Θεολογική Σχολή του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, στη Χάλκη. Έλαβε τα σημαντικότερα αξιώματα σε περιοχές υπό οθωμανική κυριαρχία: Μητροπολίτης το 1905 στη Λήμνο και στη συνέχεια το 1912 στη Θεσσαλονίκη. Ο Γεννάδιος έζησε και πρωταγωνίστησε σε μια ταραχώδη περίοδο για τη Θεσσαλονίκη (Βαλκανικοί Πόλεμοι, Α' Παγκόσμιος, το κίνημα της Εθνικής Άμυνας, η πυρκαγιά του 1917, η προσφυγική εγκατάσταση). Η καταγωγή, η παιδεία και οι εμπειρίες του έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση ενός θρησκευτικού ηγέτη με βαθιά προσήλωση στο «Γένος» (την ελληνορθόδοξη κοινότητα), μια έννοια ιδιαίτερη προβεβλημένη στην οθωμανική εποχή και δηλωτική των άρρηκτων ιστορικών δεσμών μεταξύ της ελληνικότητας και της ορθόδοξης πίστης.

Μετά την άφιξη 100.000 ελληνορθόδοξων προσφύγων από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και τη Θράκη και την αναχώρηση των Μουσουλμάνων της Θεσσαλονίκης, η πόλη ήταν εντελώς διαφορετική το 1923-1924: οι Ελληνορθόδοξοι αποτελούσαν τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού και οι Έλληνες Εβραίοι έγιναν μειοψηφία. Στο Αρχείο της Μητρόπολης δεν βρέθηκαν έγγραφα εκείνης της εποχής με τις απόψεις του Γενναδίου για το ρόλο της εβραϊκής κοινότητας στο παρελθόν και τη νέα ελληνική πραγματικότητα. Ωστόσο, οι συχνές επαφές του με τους εκπροσώπους της εβραϊκής κοινότητας, η εξαιρετική συνεργασία τους σε θέματα αλληλεγγύης

10. Περισσότερες πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του Γενναδίου στα Πρακτικά της επιστημονικής ημερίδας *Ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γεννάδιος Αλεξιάδης (1912-1951)*, [Θεσσαλονίκη 16 Οκτωβρίου 1990], Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1992.

μετά το 1917,¹¹ η αναγνώριση του δικαιώματος για την ίδρυση εβραϊκής εθνικής εστίας¹² και η αποδοχή χορηγιών από Εβραίους κεφαλαιούχους για το κοινωνικό έργο της Μητρόπολης αποδεικνύουν το πνεύμα ανεκτικότητας, συνύπαρξης και συνεργασίας. Σε αντίθεση με τις επικριτικές αναφορές του σε αιρέσεις και την «προπαγανδιστική» δράση άλλων χριστιανικών δογμάτων,¹³ στο καθεστώς Στάλιν και τις κομμουνιστικές ιδέες,¹⁴ ο Γεννάδιος δεν εξαπέλυσε ποτέ επίθεση σε βάρος των Εβραίων, εκτός από τη σύντομη διένεξη περί αλλαξοπιστίας το 1917.¹⁵ Όπως όμως αποδεικνύεται από την ταυτόχρονη χρήση των διακριτών όρων «Έλληνας - Ισραηλίτης» και «Χριστιανός - Ισραηλίτης», ο Γεννάδιος παρέμενε προσηλωμένος στις παραδοσιακές αντιλήψεις για το Γένος των Ελλήνων (ή το λαό, σε μια περισσότερο πολιτική εκδοχή του) μέχρι το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Στην περίοδο του Μεσοπολέμου, οι σχέσεις Χριστιανών και Εβραίων στη Θεσσαλονίκη σηματοδεύτηκαν από τα αντιεβραϊκά επεισόδια του Κάμπελ, τον Ιούνιο του 1931. Αν και τα επεισόδια ήταν περιορισμένης χρονικής και γεωγραφικής έκτασης, θεωρούνται αποκορύφωμα της επιθετικότητας των φορέων του ελληνικού εθνικισμού, αντικομμουνισμού και αντισημιτισμού σε βάρος των Εβραίων της Θεσσαλονίκης.¹⁶ Αντιδρώντας άμεσα, στις 29 Ιουνίου 1931, η

11. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης (στο εξής ΑΙΜΘ), φάκ. 125, υποφάκ. 3^α: «Ισραηλιτική Κοινότητα».

12. *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, 112 (Απρίλιος 1925), 206 και 142 (Νοέμβριος 1927), 448.

13. *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, 142 (Νοέμβριος 1927), 443-446 και 145 (Ιανουάριος 1928), 46.

14. *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, 112 (Απρίλιος 1925), 180-181 και 121 (Ιανουάριος 1926), 64-76.

15. ΑΙΜΘ, φάκ. 125, υποφάκ. 3^α: «Ισραηλιτική Κοινότητα», Αρχιεπίσκοπος Μείρ προς Μητροπολίτη Γεννάδιο, Θεσσαλονίκη, 17 Μαρτίου 1917.

16. Για τα γεγονότα του Κάμπελ, βλ. Bernard Pierron, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη Νεότερη Ελλάδα. Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 ως το 1945*, μετάφρ. Γιώργος Σαρατσιώτης, Πόλις, Αθήνα 2004, σσ. 209-225.

Μητρόπολη Θεσσαλονίκης εξέδωσε εγκύκλιο καταδίκης των επεισοδίων προς όλους τους ναούς στα όρια ευθύνης της:

«Κατόπιν των ως μη ώφειλεν εκτρόπων μεταξύ Ισραηλιτών και Ελλήνων, λαών αδελφών συζώντων εν αγαστή αρμονία και αγάπη από αιώνων, επεσκέφθη ημάς μεγάλη Επιτροπή εκ προκρίτων Ισραηλιτών υπό την Προεδρίαν του Σοφ. Αρχιεπίσκοπου. Δοθισών δε αμφοτέρωθεν των προσηκουσών εξηγήσεων, εντελλόμεθα ίνα αύριον 30ήν Ιουνίου επί τη μνήμη των 12 Αποστόλων επ' εκκλησίας συστήσητε τοις Χριστιανοίς, ίνα συζώσι μετά των Ισραηλιτών εν ειρήνη και αγάπη, ως αρμόζει εις τον λαόν τον Ελληνικόν, ανέκαθεν διακριθέντα διά την ευγένειαν των αισθημάτων αυτού και τον υψηλόν του πολιτισμόν».¹⁷

Μολονότι η Μητρόπολη απέφυγε να επιρρίψει ευθύνες σε πρωτοπόρα ή οργανώσεις, τηρώντας ίσες αποστάσεις από τις δύο πλευρές, η συντακτική ομάδα του περιοδικού της Μητρόπολης αποδοκίμασε τη χριστιανική πλευρά για τα γεγονότα του Κάμπελ: «Τα θλιβερά γεγονότα των τελευταίων ημερών του Ιουνίου κατά των Εβραίων αποτελούν πράξεις βαρβάρους, πράξεις αντιχριστιανικάς, αξίας στιγμαιοπισμού [...] έκτροπα άπια εσημειώθησαν κατά πτωχών και ανυπερπτων οικογενειών [...]. Η Εκκλησία ανέκαθεν κατεδίκασε τας αντισημιτικάς εκδηλώσεις». Στη συνέχεια του κειμένου καλούσε τις λειτουργόμενες Εθνικές Οργανώσεις να συνεχίσουν τον αγώνα τους «με μισα αξιοπρεπή και νομιμόφρονα» και ζητούσε συστράτευση από τη «συντηρητικήν και φιλόνομον πλειοψηφίαν των Εβραίων [...] προοριστικήν διάλυσιν των παρεξηγήσεων και προς ασφαλέστεραν απετροπήν παντός εις το μέλλον βανδαλικού αιφνηδισμού».¹⁸

Είναι φανερό πως η καταδίκη των αντισημιτικών επεισοδίων δεν συνοδεύτηκε από ανοιχτή αποδοκιμασία των πρωταγωνιστών της Οργάνωσης *Εθνική Ένωσις «Η Ελλάς»* (ΕΕΕ) εξαιτίας της πρωτοτυπίας που δόθηκε στον κοινό αγώνα κατά του κομμουνισμού.

17. *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, 186 (Ιούλιος 1931), 287.

18. *Ό.π.*, 288.

και των ενδεχόμενων απειλών για την εδαφική ακεραιότητα της Μακεδονίας.¹⁹ Στις αρχές του 1932, ο διευθυντής του περιοδικού της Μητρόπολης *Γρηγόριος ο Παλαμάς* και απόστρατος αξιωματικός Γεώργιος Ανδρεάδης εξυμνούσε τα ΕΕΕ για την κοινωνική και εθνική τους δράση: «Πρέπει να είναι υπερήφανος η Μακεδονική πρωτεύουσα, εις τους κόλπους της οποίας εβλάστησε και ανεπτύχθη το κοινωνικό και εθνοσωτήριο δένδρον της ΕΕΕ».²⁰ Ίσως δεν είναι τυχαίο πως το σχόλιο στήριξης των ΕΕΕ έγινε πριν από τη δίκη των οπαδών τους για τα επεισόδια του εβραϊκού οικισμού Κάμπελ στη Θεσσαλονίκη.²¹

Ωστόσο, μερικούς μήνες νωρίτερα, συνεργάτης του περιοδικού προειδοποιούσε για την ύπαρξη αντισημιτικής κίνησης στην Ελλάδα, την οποία χαρακτήριζε «χαλαρά, όχι τόσο σφοδρά καθώς εις τους άλλους λαούς», αποδοκιμάζοντας την ταύτιση των Εβραίων με τον κομμουνισμό, την τότε θεωρούμενη απειλή για το έθνος και την Εκκλησία. Συγχρόνως, ο αρθρογράφος καταδίκασε τις φυλετικές θεωρίες, τις προκαταλήψεις και την επιθετικότητα κατά των Εβραίων στο σύγχρονο κόσμο και εξέφραζε την ευχή να καταστεί η Ελλάδα ασφαλές καταφύγιο για τους διωκόμενους Εβραίους, «δευτέρα προσφυλής μήτηρ και διά τον Ισραήλ», όπως έγραφε χαρακτηριστικά.²² Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης αποδοκίμαζε τον αντισημιτισμό, αλλά δεν επιθυμούσε την αντιπαράθεση με τις εθνικές

19. Περισσότερα για τους σκοπούς και τα μέλη της Οργάνωσης βλ. Θεοδόσιος Τσιρώνης, «Πολιτική ιδεολογία στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου: Η οργάνωση "Εθνική Ένωσις Η Ελλάς" και τα συνεργαζόμενα σωματεία», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1999.

20. *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, 193 (Φεβρουάριος 1932), 84.

21. Η δίκη των μελών των ΕΕΕ για τα γεγονότα του Κάμπελ διεξήχθη από τις 2 μέχρι τις 17 Απριλίου στη Βέροια. Όλοι οι κατηγορούμενοι αθωώθηκαν και αφέθηκαν ελεύθεροι, βλ. Pierron, *ό.π.*, σσ. 231-234.

22. *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, 190 (Νοέμβριος 1931), 444-447 και Athanassios E. Karathanassis, "The Relations between the Jewish Community and Metropolitan Genadios of Thessaloniki (1912-51)", στο I. K. Hassiotis (επιμ.), *The Jewish Communities of Southeastern Europe from the fifteenth Century to the end of World War II*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 226.

οργανώσεις, μερικές από τις οποίες ήταν φορείς της αντισημιτικής κίνησης στη Θεσσαλονίκη.

Μετά την ενθρόνιση του Αρχιεπίσκοπου Κόρετς, τον Αύγουστο του 1933, εγκαινιάζεται στενότερη συνεργασία μεταξύ της Μητρόπολης και της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης.²³ Ο Γεννάδιος και ο Κόρετς πύκνωσαν τις συναντήσεις τους και τόνιζαν, τον Ιούλιο του 1934, τη σημασία της ειρηνικής συνύπαρξης Χριστιανών και Εβραίων στη Θεσσαλονίκη.²⁴ Αυτές οι δηλώσεις αποκτούσαν μεγαλύτερη σημασία ύστερα από μια περίοδο σκληρής αντιεβραϊκής αθρογραφίας σε μερίδα του βενιζελικού τύπου της Θεσσαλονίκης. Σε αυτήν τη νέα περίοδο των σχέσεων μεταξύ των θρησκευτικών ηγετών, η εβραϊκή κοινότητα και μεγάλες εβραϊκές επιχειρήσεις, όπως οι καπνεμπορικές εταιρείες «Σπήρερ» και «Κομμέρσιαλ», συγκαταλέγονταν στους δωρητές της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης για την ανακαίνιση του παλαιού μητροπολιτικού μεγάρου, όπως φαίνεται σε σχετικό πίνακα δημοσιευμένο τον Ιούνιο του 1935.²⁶ Ανάλογα, εβραϊκές επιχειρήσεις της πόλης συνέχισαν να υποστηρίζουν το «Ταμείο Πτωχών της Ιεράς Μητροπόλεως».²⁷

23. Περισσότερες πληροφορίες για τον Κόρετς βλ. Minna Rozen, "Jews and Greeks Remember Their Past: The Political Career of Tzevi Koretz (1933-43)", *Jewish Social Studies: History, Culture, Society*, 12/1 (2005), 111-166.

24. *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, 222-223 (Ιούλιος - Αύγουστος 1934), 273.

25. Ο φιλοβενιζελικός τύπος της Θεσσαλονίκης, με πρωταγωνιστή την εφημερίδα *Μακεδονία*, δημοσίευσε αντιεβραϊκά άρθρα το πρώτο εξάμηνο του 1934. Ενδεικτικά αναφέρονται δύο δημοσιεύματα της *Μακεδονίας*: «Οι Εβραίοι παντού είναι ίδιοι. Να φύγουν όλοι εις την Παλαιστίνη», στις 13 Φεβρουαρίου 1934 (αρ. 8691) και «Διατί μισώ τους Εβραίους. Μια τίμια φωνή, ο στρατηγός Γκαίριγκ ανιχνεύσει το δριμύ κατηγορητήριό του» (πρόκειται για το γνωστό συνεργάτη του Χίτλερ) στις 14 Φεβρουαρίου 1934 (αρ. φ. 8692). Ο υποκινητής των αντισημιτικών δημοσιευμάτων της εφημερίδας Νικόλαος Φαρδής παραπέμφθηκε μεταπολεμικά στη δίκη των δωσιλόγων του τύπου (1945), βλ. Ελένη Χαϊδιά, «Ο δωσιλογισμός στη Μακεδονία: Τα πρακτικά των δικών των δωσιλόγων (1945-1946)», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 65-66.

26. *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, 243 (Ιούνιος 1935), 223-244.

27. *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, 265-266 (Απρίλιος - Μάιος 1937), 195 και 277 (Απρίλιος 1938), 149.

Σε μια εποχή πολιτικής και κοινωνικής αβεβαιότητας, η δικτατορία του Μεταξά (1936-1941) ανέλαβε να δώσει εγγυήσεις για τον πρωταγωνιστικό ρόλο της ορθόδοξης Εκκλησίας και την προστασία της εβραϊκής κοινότητας στην ελληνική κοινωνία.²⁸ Ο Μεταξάς πρόβαλλε σταθερά την ταύτιση της ελληνικότητας με την ορθόδοξη πίστη και αυτό δεν άφηνε ασυγκίνητη την Εκκλησία, όπως και το Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γεννάδιο.²⁹ Η παραδοσιακή εκκλησιαστική αντίληψη για το Γένος, που αποτελούσε στοιχείο αναφοράς για το Γεννάδιο, έγινε αντικείμενο εκμετάλλευσης από το δικτάτορα για λόγους μικροπολιτικής σκοπιμότητας. Σε ένα εξίσου αβέβαιο και εχθρικό διεθνές περιβάλλον, οι εγγυήσεις του δικτάτορα προς τους Έλληνες Εβραίους ανακούφιζαν την εβραϊκή κοινοτική ηγεσία, παρά τις σαφείς διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα σε Έλληνες ορθόδοξους και αλλόθρησκους πολίτες για το ρόλο τους στην υποτιθέμενη αναγεννητική ιδεολογία και πολιτική του δικτατορικού καθεστώτος.³⁰

Κατά την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά, ο Γερμανός πρόξενος Θεσσαλονίκης Dr. Fritz Schönberg (1938-1943) προσέγγισε τη Μητρόπολη με σκοπό να λάβει πληροφορίες σχετικές με την «άρια» ή την εβραϊκή καταγωγή Ελλήνων ορθοδόξων που κατάγονταν από τη Θεσσαλονίκη.³¹ Η σχετική αλληλογραφία καλύπτει κυρίως την περίοδο 1938-1939. Ωστόσο, δεν υπάρχουν στοιχεία αν η Μητρόπολη απάντησε στο γερμανικό αίτημα. Την ίδια ακριβώς εποχή, σύμφωνα

28. Περισσότερα για το ζήτημα βλ. Katerina Lagos, "The Metaxas dictatorship and Greek Jewry", αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, St. Antony's College, Oxford University, Οξφόρδη 2005.

29. Γρηγόριος ο Παλαμάς, 271 (Οκτώβριος 1937), 343 και 274 (Ιανουάριος 1938), 9-10. Για τις σχέσεις Εκκλησίας και Μεταξά βλ. Θεοδόσιος Αθ. Τσιρώνης, «Ο πολιτικός λόγος και ο ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2007.

30. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποκλεισμού των Εβραίων ήταν η νεολαία του καθεστώτος (Εθνική Οργάνωση Νεολαίας), της οποίας τα μέλη ήταν υποχρεωτικά Έλληνες ορθόδοξοι, όπως όριζε το καταστατικό της, βλ. Lagos, "The Metaxas dictatorship", σσ. 157-159.

31. ΑΙΜΘ, φάκ. 99, υποφάκ. 124, Γερμανός πρόξενος Schönberg προς Ιερά Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 19 Απριλίου 1939.

με τα αρχεία της Μητρόπολης, διαπιστώνεται ο μεγαλύτερος αριθμός αιτήσεων εκχριστιανισμού από Εβραίους στη Θεσσαλονίκη. Εξετάζοντας το ζήτημα σε μια μεγαλύτερη χρονική περίοδο, προκύπτει πως 86 Εβραίοι υπέβαλαν αίτηση εκχριστιανισμού την περίοδο 1925-1940 και για 23 από αυτούς (αποκλειστικά γυναίκες) η σχετική αίτηση υποβλήθηκε κατά την περίοδο 1938-1939.³² Αυτή η εξέλιξη συνδέεται με την αύξηση των μεικτών γάμων και τις διώξεις των Εβραίων στη ναζιστική Γερμανία. Στο περιοδικό της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης, ο Μητροπολίτης Μεσσηνίας Πολύκαρπος αποδοκίμασε τις φυλετικές διώξεις σε βάρος των Εβραίων: «Πολλαχού προς τούτοις ανεπτύχθη η θεωρία της υπεροχής της φυλής, θεωρία καθ' ην ο λαός πρέπει να είναι αμιγής και καθαρός από πάσης φυλής. Εντεύθεν και οι διωγμοί κατά του Εβραϊκού Έθνους και η εκδίωξις και περιπλάνησις αυτού εις διαφόρας χώρας της οικουμένης».³³

Στη διάρκεια του 1940, το ζήτημα της βάπτισης Εβραίων ελληνικής και ξένης υπηκοότητας τέθηκε πιεστικότερα και απασχόλησε την ελληνική κυβέρνηση και την Ιερά Σύνοδο. Το υφυπουργείο Δημοσίας Τάξεως απέστειλε σχετικό έγγραφο στην Ιερά Σύνοδο στις 21 Σεπτεμβρίου 1940.³⁴ Με το έγγραφο αυτό, που χαρακτηρίζεται από τη συνήθη καχυποψία των υπηρεσιών κρατικής ασφάλειας, κάλυψε την Ιερά Σύνοδο να λάβει:

«τα δέοντα μέτρα λόγω της εσχάτως σημειωθείσης αθρόας προσελεύσεως Ισραηλιτών εις την Ορθοδοξίαν, αποφευχθή η δι' αντεθνικούς ή άλλους λόγους αλλαγή θρησκευματος κ' ενδεχομένως κ' υπηκοότητος κ' αποφασίσθε, όπως παραληφθώσιν εγκυκλίως οι Σεβ. ιεράρχαι, ίνα, εις όσον διαρκεί η ανώμαλος διεθνής κατάσταση των μεν ξένης υπηκοότητος Ισραηλιτών αποφεύγωσι την κατήχειαν ή βάπτισιν απολύτως, των

32. ΑΙΜΘ, φάκ. 125, υποφάκ. 3^α: «Ισραηλιτική Κοινότητα». Ο καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του ΑΠΘ Αθανάσιος Καραθανάσης αναφέρει πως οι σχετικές αιτήσεις ανέρχονται σε 78, βλ. Karathanassis, "The Relations", σ. 227.

33. Γρηγόριος ο Παλαμάς, 299 (Φεβρουάριος 1940), 43.

34. ΙΑΙΣΕΕ, Βιβλίο Πρωτοκόλλων Ιεράς Συνόδου Εκκλησίας της Ελλάδος 1940-1942/α/α/2713.

δε ελληνικής υπηκοότητας τοιούτων ενεργώσι μόνον μετά συνεννόησιν μετά του Υπουργείου Δημ. Ασφαλείας».³⁵

Στις 27 Σεπτεμβρίου 1940, η Ιερά Σύνοδος εξέδωσε την εγκύκλιο 306 και προέτρεπε τις Μητροπόλεις «όσον διαρκεί η εξωτερική έκρυθμος κατάσταση» να ανταποκριθούν στα αιτήματα εκχριστιανισμού των Ελλήνων Εβραίων και όχι εκείνων ξένης υπηκοότητας, ύστερα από συνεννόηση με το υφυπουργείο Δημοσίας Ασφαλείας «και ονομαστικήν παρ' αυτού σχετικήν έγκρισιν».³⁶ Κατά παράδοξο τρόπο, στη διάρκεια του 1940 καταγράφονται μόλις τέσσερις αιτήσεις εκχριστιανισμού από Εβραίους στη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, μειωμένες κατά τα 2/3 σε σχέση με τον αριθμό των αιτήσεων την προηγούμενη διετία.

Σύμφωνα με τους αναλυτικούς πίνακες «κατά θρησκείαν και γλώσσαν» της απογραφής στις 16 Οκτωβρίου 1940, που δεν δημοσιεύτηκαν εξαιτίας του ελληνοϊταλικού πολέμου, οι Εβραίοι κάτοικοι στα όρια του τότε Δήμου Θεσσαλονίκης ανέρχονταν σε 46.265 και αντιπροσώπευαν το 20% του πληθυσμού (175.668 ορθόδοξοι ή το 78% του πληθυσμού και 3.813 μέλη των υπόλοιπων θρησκευτικών ομάδων ή το 2%). Σύμφωνα με τα στοιχεία της ίδιας απογραφής για την επαρχία Θεσσαλονίκης, άλλοι 2.700 Εβραίοι κατοικούσαν σε κοινότητες γύρω από το Δήμο Θεσσαλονίκης, όπως στη Νεάπολη, τη Σταυρούπολη, τις Συκιές, την Τριανδρία, την Αγία Παρασκευή. Συμπεραίνεται πως ο συνολικός εβραϊκός πληθυσμός του πολεοδομικού συγκροτήματος της Θεσσαλονίκης ήταν 48.965 άτομα.³⁷ Στην απογραφή του 1940, ο εβραϊκός πληθυσμός στην τότε ελληνική επικράτεια ανερχόταν σε 67.661 (δεν υπολογίζονται οι Εβραίοι των Δωδεκανήσων που βρίσκονταν υπό ιταλική κυριαρχία).

35. ΙΑΙΣΕΕ, Βιβλίο Πρακτικών της Ιεράς Συνόδου (18 Απριλίου 1939 - 13 Ιουνίου 1941), Συνεδρίαση της 26ης Σεπτεμβρίου 1940, σ. 468.

36. ΑΙΜΘ, φάκ. Εγκύκλιοι Ιεράς Συνόδου 1940-1949.

37. Γενικά Αρχεία του Κράτους-Αρχεία Νομού Καβάλας, ΑΒΕ 215, φάκ. 98, υποφάκ. «Φύλλα απογραφής 1940».

α).³⁸ Επομένως, οι Εβραίοι του πολεοδομικού συγκροτήματος Θεσσαλονίκης αποτελούσαν το 72% των Εβραίων της χώρας.

Το υψηλό ποσοστό Εβραίων στη Θεσσαλονίκη και η οικονομική δύναμη της αστικής τους τάξης απασχολούσαν τους Ναζί πριν από την εισβολή στην Ελλάδα.³⁹ Σύμφωνα με τη ναζιστική προπαγάνδα, η ιδιαίτερη θέση της Κοινότητας (Die Sonderstellung der Salonike jüdischer Kolonie) θεωρούνταν βασική αιτία της μη αφομοίωσης των μελών της, παρά τις διακηρύξεις του Μεταξά και του Αρχιεπίσκοπου Κόρετς πως οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης αισθάνονται τμήμα του ελληνικού λαού. Το ελληνικό κράτος χαρακτηριζόταν «αντισημιτικό στην πράξη» και η ορθόδοξη Εκκλησία της Θεσσαλονίκης θεωρούταν πως «είχε μεγάλο μερίδιο στο αντισημιτικό κλίμα», με το επιχείρημα των ελάχιστων περιπτώσεων επιγαμίας και αλλαξοπιστίας. Η ίδια έκθεση κατέληγε πως η «εχθρότητα μεταξύ Ελλήνων και Εβραίων στη Θεσσαλονίκη ήταν επιτυχία της εθνικοσοσιαλιστικής Γερμανίας για την ευόδωση της εβραϊκής πολιτικής».⁴⁰

Παρά τις προπολεμικές προπαγανδιστικές εκθέσεις των Ναζί, ο ελληνοϊταλικός πόλεμος και ο βομβαρδισμός του ιστορικού ναού της Αγίας Σοφίας, στις 9 Φεβρουαρίου 1941, προκάλεσαν τη σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ της Μητρόπολης και της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης. Ο ιστορικός ναός της Αγίας Σοφίας υπέστη καταστροφές και την επομένη, όπως προκύπτει από έγγραφο της κοινότητας, η εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης έσπευσε πρώτη να προσφέρει οικονομική βοήθεια για την επισκευή των καταστροφών «εκ

38. Βασιλείον της Ελλάδος, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της 7ης Απριλίου 1951*, τόμ. 1 (Ιστορική Επισκόπησις - Μεθοδολογική έκθεσις - Ανάλυσις των αποτελεσμάτων. Πίνακες κατά επιφάνειαν και υψόμετρον), Αθήνα 1961, σ. cvii.

39. Politisches Archiv Auswärtiges Amt (στο εξής PA AA), Inland II A/B Judenfrage in Griechenland, R 99419, Deutsche Gesandtschaft προς Υπουργείο των Εξωτερικών, Αθήνα, 13 Σεπτεμβρίου 1940.

40. PA AA, Inland II A/B, R 99419, Judenfrage in Griechenland, Deutsche Gesandtschaft προς Υπουργείο των Εξωτερικών, Αθήνα, 24 Νοεμβρίου 1937.

μέρους των απολιτίστων και ασεβών εχθρών μας». ⁴¹ Σύμφωνα με την ανακοίνωση της Μητρόπολης, «η Α.Π. ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης κ. Γεννάδιος ηυχάριστησε την επιτροπήν και εδήλωσεν ότι αυτή τονώνει την αδελφικήν αγάπην την υφισταμένην μεταξύ της χριστιανικής και εβραϊκής κοινότητος εν Θεσσαλονίκη και αποτελεί αφετηρίαν διά την έπι στενωτέραν σύσφιγξιν των δεσμών της αγάπης μεταξύ των δύο στοιχείων». ⁴²

Με την έναρξη της τριπλής Κατοχής στην Ελλάδα, η Θεσσαλονίκη βρέθηκε στον έλεγχο των Γερμανών από τον Απρίλιο του 1941. Οι επαφές της Μητρόπολης με την εβραϊκή κοινότητα δεν σταμάτησαν παρά την απουσία σχετικών ειδήσεων στο περιοδικό *Γρηγόριος ο Παλαμάς*. Στις 17 Μαΐου του 1941, συνελήφθη ο Αρχιεπίσκοπος Κόρετς και μεταφέρθηκε στη Βιέννη. ⁴³ Στις 6 Ιουνίου του ίδιου έτους, προφανώς ύστερα από σχετικό αίτημα της κοινότητας ή της οικογένειας του Κόρετς, ο Μητροπολίτης Γεννάδιος συνέταξε βεβαίωση, με πιθανότερο αποδέκτη τις γερμανικές αρχές, στην οποία υπογράμμιζε πως ο Αρχιεπίσκοπος «απολαύει της γενικής εκτιμήσεως της ενταύθα κοινωνίας», «είναι κύριος καλός, τίμιος και αφοσιωμένος εις το καθήκον του και την εξυπηρέτησιν της Ισραηλιτικής Κοινότητος». ⁴⁴ Δεν διατυπώνεται, όμως, κανένα αίτημα απελευθέρωσης.

Την ίδια εποχή, η Μητρόπολη είχε να αντιμετωπίσει το εκρηκτικό πρόβλημα της συγκέντρωσης 3.000 χριστιανικών, κυρίως, οικογενειών στη Θεσσαλονίκη, οι οποίες προέρχονταν από τη βουλγαρι-

41. ΑΙΜΘ, φάκ. 12, Β' Ιερός Ναός της Θεού Σοφίας (1941-1961), υποφάκ. 1941: Ισραηλιτική Κοινότης Θεσσαλονίκης προς Γεννάδιο, Θεσσαλονίκη, 10 Φεβρουαρίου 1941.

42. *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, 311 (Φεβρουάριος 1941), 29.

43. Μίκαελ Μόλχο, *In Memoriam. Αφιέρωμα εις την μνήμην των Ισραηλιτών θυμάτων του ναζισμού εν Ελλάδι*, μετάφρ. Γεώργιος Κ. Ζωγραφάκης, β' έκδ., Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 54, 186.

44. ΙΑΜΘ, φάκ. Μητροπολίτη Γενναδίου 1912-1951, υποφάκ. 1941: Βεβαίωση Γενναδίου για τον Αρχιεπίσκοπο Κόρετς, Θεσσαλονίκη, 6 Ιουνίου 1941.

κή ζώνη Κατοχής. ⁴⁵ Ο Γεννάδιος ανέλαβε σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση της επισιτιστικής κρίσης, η οποία έπληξε μεγάλα στρώματα του πληθυσμού, όπως φαίνεται και από τα συνεχή αιτήματα κληρικών και πιστών για οικονομική βοήθεια. ⁴⁶ Στις 29 Σεπτεμβρίου 1941, ακολούθησε το ισχυρό σοκ εξαιτίας της σφαγής 2.200 αμάχων στη βουλγαρική ζώνη Κατοχής, ύστερα από τοπική εξέγερση. ⁴⁷

Μετά τις βουλγαρικές ακρότητες, ο Μητροπολίτης Μεσσηνίας Πολύκαρπος δημοσίευσε κείμενο στο περιοδικό *Γρηγόριος ο Παλαμάς* με τίτλο «Η υπομονή εις τας θλίψεις» και έγραψε με νόημα για τις ομοιότητες Χριστιανών και Εβραίων στις άλλοτε και τωρινές δοκιμασίες. ⁴⁸ Ένα δείγμα της αλληλεγγύης ήταν η προμήθεια των Εβραίων με λάδι και άλλα είδη από τις εκκλησίες της Θεσσαλονίκης κατά τις μεγάλες εβραϊκές γιορτές του φθινοπώρου του 1941, σύμφωνα με έκθεση που βρέθηκε στο Αρχείο του Foreign Office. ⁴⁹ Επί-

45. Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου των Εξωτερικών, 1941, φάκ. 2, Κατοχική κυβέρνηση, Υπουργός Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας προς Πρόεδρον Κυβερνήσεως Θεσσαλονίκη, 26 Ιουνίου 1941. Σύμφωνα με στοιχεία του Δήμου Θεσσαλονίκης και του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, ο αριθμός των προσφύγων υπολογίζεται από 15.000 μέχρι 30.000, βλ. Μαρία Καβάλα, «Επιβίωση βιολογική και πνευματική» στο Βασίλης Κ. Γούναρης - Πέτρος Παπαπολυβίου (επιμ.), *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία - Αντίσταση και επιβίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 17-18.

46. Η επισιτιστική βοήθεια της Μητρόπολης έγινε συστηματικότερη με την ίδρυση του Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης το Δεκέμβριο του 1941. Δύο χρόνια αργότερα, η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης σίτιζε 8.344 παιδιά, βλ. Κατερίνα Παπαδοπούλου, «Επισιτιστική πολιτική και επισιτισμός στη Θεσσαλονίκη την περίοδο της Κατοχής», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 61-62.

47. Δημήτρης Πασχαλίδης - Τάσος Χατζηναστασιού, *Τα γεγονότα της Δράμας (Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1941). Εξέγερση ή προβοκάτσια;* ΔΕΚΠΟΤΑ, Δράμα 2003.

48. *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, 321-322 (Οκτώβριος - Νοέμβριος 1941), 185.

49. Public Record Office-Foreign Office (στο εξής PRO-FO), 371/33211, R 6527/19 Howard προς Macartney, 21 Νοεμβρίου 1942. Στο έγγραφο επισυνάπτεται η έκθεση «Μειονότητες στην Ελλάδα» (με ημερομηνία 28 Αυγούστου 1942), απ' όπου

σης, το Μητροπολιτικό Συμβούλιο ενέκρινε εισήγηση ενός μέλους του, του πρωτοδίκη Τσούλη, για την οικονομική ανακούφιση του Ισάκ Αρούχ, Εβραίου ενοικιαστή ακινήτου του Ιερού Ναού (στο ε-ξής Ι.Ν.) Αγίας Τριάδος Θεσσαλονίκης: «Διά τον Ισάκ Αρούχ εγκρί-νεται η κατά 50% μείωσις [ενν. του ενοικίου] και η καταβολή των καθυστερουμένων κατά δόσεις». ⁵⁰ Αυτές οι συμβολικές εκδηλώσεις αλληλεγγύης αποκτούν μεγαλύτερη σημασία αν αναλογιστεί κανείς πως η Μητρόπολη πιεζόταν την ίδια εποχή για αύξηση της μισθοδο-σίας των ιερέων και των ιεροψαλτών και αντιμετώπιζε το πρόβλημα της έκθεσης ναών στη μαύρη αγορά για την εξασφάλιση των ανα-γκαίων για τη λειτουργία τους. ⁵¹ Ωστόσο, δεν υπάρχει αμφιβολία πως ο Μητροπολίτης Γεννάδιος ήταν αφοσιωμένος στις πολιτικές εξελίξεις στη βουλγαρική ζώνη Κατοχής και την ανακούφιση των προσφύγων από τα βουλγαροκρατούμενα εδάφη, οι οποίοι κατέλα-βαν ακόμη και ετοιμόρροπα ακίνητα στη Θεσσαλονίκη και εγκατα-στάθηκαν σε επιταγμένες εκκλησίες, όπως στον Ι.Ν. της Παναγίας Αχειροποίητου. ⁵² Μετά την απέλαση των εκπροσώπων των ελληνι-κών αρχών από την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, ο Μητρο-πολίτης Θεσσαλονίκης και οι τοπικές αρχές ανέλαβαν την αποστολή

προέρχεται η σχετική πληροφορία για τη βοήθεια των Ελληνορθόδοξων προς τους Εβραίους.

50. ΑΙΜΘ, Βιβλίο Συνεδριάσεων Μητροπολιτικού Συμβουλίου 1940-1942, 436η Συνεδρίασις του Μητρ. Συμβουλίου της 19ης Αυγούστου 1941. Οι ενοικιαστές των ακινήτων του ναού ήταν δώδεκα (έντεκα Χριστιανοί και ένας Εβραίος). Πέντε Χριστιανοί δεν έλαβαν έκπτωση, τέσσερις έλαβαν έκπτωση μικρότερη του 50% και μόνο τρεις έλαβαν ίση με το 50% του μισθώματος, σύμφωνα με το νόμο για τη μεί-ωση των μισθωμάτων των καταστημάτων.

51. ΑΙΜΘ, Βιβλίο Πρωτοκόλλου Μητροπολιτικού Συμβουλίου 1940-1944, α/α 713, Υποβολή αιτήματος Σωματείου Ιεροψαλτών «Ιωάννης Δαμασκηνός», Θεσσαλονί-κη, 21 Ιουλίου 1941, α/α 732, Υποβολή αιτήματος των Ιερέων του Ι.Ν. Ν. Παναγίας, Θεσσαλονίκη, 23 Ιουλίου 1941, α/α 1066, Πρόταση του Εκκλησιαστικού Συμβουλί-ου Ι.Ν. Παναγίας Δεξιάς για την αντιμετώπιση της μαύρης αγοράς στην προμήθεια κεριών, Θεσσαλονίκη, 28 Οκτωβρίου 1941.

52. ΑΙΜΘ, Βιβλίο Συνεδριάσεων Μητροπολιτικού Συμβουλίου 1940-1942, 440η Συνεδρίασις της 23ης Σεπτεμβρίου 1941, 444η Συνεδρίασις της 21ης Οκτωβρίου 1941 και 451η Συνεδρίασις της 9ης Δεκεμβρίου 1941.

διαβημάτων διαμαρτυρίας για τους 600.000 Έλληνες εντός της βουλγαρικής ζώνης Κατοχής. ⁵³

Στις κρίσιμες περιστάσεις του πολέμου, ο Μητροπολίτης Γεννά-διος συμμετείχε στο Εθνικό Μακεδονικό Συμβούλιο, μαζί με στελέ-χη της ελληνικής διοίκησης και επιφανείς πολίτες της Θεσσαλονί-κης, για την αντιμετώπιση των εθνικών και κοινωνικών κινδύνων (όπως της βουλγαρικής πολιτικής, της επισιτιστικής κρίσης, των ε-κτελέσεων πολιτών κ.ά.). ⁵⁴ Επίσης, συνεργαζόταν με τα μέλη του Μητροπολιτικού Συμβουλίου που ήταν ο εκπρόσωπος του Ταμείου Κληρικών π. Απόστολος Αβερκιάδης, ο πρωτοδίκης Γεώργιος Τσού-λης, ο διευθυντής του Ε' Δημοσίου Ταμείου Εισπράξεων Θεσσαλο-νίκης Δημήτριος Στεφόπουλος και ο δικηγόρος, πρώην υπουργός και επίτροπος του Ι.Ν. Παναγούδας Δημήτριος Δίγκας (ο τελευταίος από τα μέσα του 1942). ⁵⁵ Ο Δίγκας, έμπειρος πρώην βενιζελικός βουλευτής της Θεσσαλονίκης, που είχε διατελέσει υπουργός Εκκλη-σιαστικών, Παιδείας, Δικαιοσύνης και Συγκοινωνιών σε κυβερνή-σεις των Φιλελευθέρων, ήταν μεταξύ των άμεσων και πολύτιμων συνεργατών του Μητροπολίτη. ⁵⁶ Ο άλλος στενός συνεργάτης του Γενναδίου ήταν ο πρώην πρόεδρος του Πανεπιστημίου Θεσσαλονί-

53. ΙΑΥΕ, 1941, φάκ. 6 υποφάκ. 2, Υπόμνημα Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης επ' εδαφικών διεκδικήσεων Βουλγαρίας επί Α. Μακεδονίας και Δ. Θράκης (χωρίς πα-ραλήπτη και ημερομηνία).

54. Ευστράτιος Ν. Δορδανάς, «Γερμανικές αρχές κατοχής και ελληνική διοίκηση» στο Βασίλης Κ. Γούναρης - Πέτρος Παπαπολυβίου (επιμ.), *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία - Αντίσταση και επιβίωση* Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 107.

55. Ο Δημήτριος Δίγκας έγινε μέλος του Μητροπολιτικού Συμβουλίου στα μέσα του 1942, καταλαμβάνοντας τη θέση του εκπροσώπου των επιτρόπων των ναών στο συμβούλιο, σύμφωνα με το σχετικό νόμο, βλ. ΑΙΜΘ, Βιβλίο Συνεδριάσεων Μητρο-πολιτικού Συμβουλίου από αρ. 394/18-6-1940 έως αρ. 486/1-9-1942, Πρακτικά συνεδρίασης αρ. 473, Θεσσαλονίκη, 2 Ιουνίου 1942.

56. Για την πολιτική του δράση βλ. Γιώργος Αναστασιάδης - Ευάγγελος Χεκίμο-γλου, *Δημήτριος Γ. Δίγκας (1876-1974). Η ζωή και το έργο του πρώτου Μακεδόνι-ου υπουργού*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002.

κης Περικλής Βιζουκίδης.⁵⁷ Σύμφωνα με το Γεννάδιο, ο γερμανομαθής καθηγητής Βιζουκίδης ήταν «ο δεξιός μου βραχίων εις πάσας τας μετά του κατακτητού σχέσεις μου, τας αφορώσας την επίλυση των εκάστοτε αναφυομένων ποικίλων ζητημάτων και την προστασίαν των ποικιλοτρόπως καταδιωκομένων, συλλαμβανομένων και καταδικαζομένων».⁵⁸

Η εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης δέχτηκε το πρώτο μεγάλο πλήγμα από τις αρχές Κατοχής το καλοκαίρι του 1942. Στις αρχές Ιουλίου, 9.000 Εβραίοι συγκεντρώθηκαν στην πλατεία Ελευθερίας και υπέστησαν δημόσια ταπείνωση.⁵⁹ Ακολούθησε η μεταφορά 3.500 ανδρών σε εργοτάξια κατασκευής δρόμων και αεροδρομίων, κάτω από άθλιες συνθήκες.⁶⁰ Σύμφωνα με τη ναζιστική προπαγάνδα, η απόφαση είχε τη σύμφωνη γνώμη του υπουργού Σιμωνίδη και των μη Εβραίων της Θεσσαλονίκης.⁶¹ Στην πραγματικότητα, οι τοπικές ελληνικές αρχές, η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, οι προσφυγικές οργανώσεις από τη βουλγαρική ζώνη Κατοχής, η Ιερά Σύνοδος στην Αθήνα, συντόνιζαν τη δράση τους κατά της εφαρμογής ανάλογου μέτρου για 6.000 Έλληνες της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης και τη μεταφορά τους στη Βουλγαρία. Την ίδια εποχή, επιχειρούσαν την ακύρωση του βουλγαρικού νόμου περί υπηκοότητας,

57. Ο Περικλής Βιζουκίδης υπήρξε καθηγητής του Ιστορικού Δικαίου και πρώτος κοσμήτορας της Σχολής των Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1928-1929) και άσκησε καθήκοντα πρύτανη του ΑΠΘ στις αρχές της δεκαετίας του 1930. Για τη ζωή και το έργο του Περικλή Βιζουκίδη βλ. Ειδική Επετηρίδα της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών, *Μνημόσυνο Περικλέους Βιζουκίδου*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1960-1962.

58. ΑΙΜΘ, φάκ. Μητροπολίτη Γενναδίου 1912-1951, υποφάκ. 1944-1945: Γεννάδιος προς καθηγητή Πανεπιστημίου Αθηνών Γεώργιο Ράμμο, Θεσσαλονίκη, 23 Ιουλίου 1945.

59. Γιομτώβ Γιακοέλ, *Απομνημονεύματα 1941-1943*, Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου (επιμ.), Ίδρυμα Ετς Αχαΐμ - Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 59.

60. Ό.π., σσ. 61-64.

61. ΡΑ ΑΑ, Inland IIg 190, Judenfrage in Griechenland: Suhr προς Υπουργείο των Εξωτερικών, Βερολίνο, 18 Αυγούστου 1942.

που απειλούσε να προκαλέσει τη μαζική έξοδο των Ελλήνων και τη δημιουργία τετελεσμένων γεγονότων για τις μεταπολεμικές εξελίξεις στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη.⁶²

Στις 22 Αυγούστου 1942, ένας ανώνυμος Εβραίος απηύθυνε δραματική έκκληση στο Μητροπολίτη Γεννάδιο για να παρέμβει στο γενικό διοικητή Μακεδονίας και το δήμαρχο Θεσσαλονίκης και να σώσει τους Εβραίους:

«Έρχομαι να σας θερμοπαρακαλέσω όπως επεμβείτε και σώσατε την οικτράν κατάστασιν των Ισραηλιτών των υπηρετούντων ως σκλάβοι εις τα διάφορα μέρη της Μακεδονίας ως θρησκευτικός αρχηγός και ως σοφός [...] ο οργανισμός αυτών είνε πολὺ αδύνατος και δεν αντέχουν διά την αυτήν υπηρεσίαν και είνε άδικον να αποθάνουν εις τον δρόμον όπως σήμερα απεβίωσε ένας εξ αυτών διότι η ελονοσία εις τον Γιδά περιφέρει και είνε πολλοί ασθενείς ακόμη εκεί και φάρμακα δεν τους δίδουν ούτε κινίνον ούτε τίποτα και είνε κρίμα και άδικον να αποθάνουν διότι και αυτοί προσέφερον καμία υπηρεσίαν εις την πατρίδαν μας όπως ο Συνταγματάρχης Μορδοχάι [σσ. Φριζής]».⁶³

Κατά τις συνεδριάσεις του μητροπολιτικού συμβουλίου από τις 14 Ιουλίου, αμέσως μετά τα γεγονότα στην πλατεία Ελευθερίας, και μέχρι την 1η Σεπτεμβρίου 1942, όταν τελειώνει το βιβλίο των πρακτικών του συμβουλίου, δεν καταγράφεται συζήτηση ή απόφαση για το θέμα των Εβραίων. Γνωρίζουμε πως η απελευθέρωσή τους από τα εργοτάξια έγινε μόνο μετά την καταβολή μεγάλων οικονομικών ανταλλαγμάτων από την εβραϊκή κοινότητα προς τον διαβόητο Μέρτεν, τον επικεφαλής του τμήματος Στρατιωτικής Διαχείρισης (Militärverwaltung) του Στρατιωτικού Διοικητή Θεσσαλονίκης-Αιγαίου.⁶⁴

62. Η Ιερά Σύνοδος απέστειλε γραπτή διαμαρτυρία, στις 12 Ιουνίου 1942, για την «εφαρμογή ευρύτερου πολιτικού σχεδίου εκβουλγαρισμού των ελληνικών εκείνων επαρχιών» στον πληρεξούσιο της ναζιστικής Γερμανίας Altenburg στην Αθήνα, ΙΑΙΣΕΕ, Βιβλίο Πρακτικών της Ιεράς Συνόδου (από 13η Ιουνίου 1941 μέχρι 5η Απριλίου 1945), Πρακτικό της 16ης Ιουνίου 1942.

63. ΙΜΘΑ, φάκ. 125, υποφάκ. 3^α: «Ισραηλιτική Κοινότητα».

64. Μόλχο, ό.π., σσ. 70-71. Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ. 268.

Από τις 6 Φεβρουαρίου 1943, οι συνεργάτες του Άιχμαν και λοχαγοί των Ες-Ες, ο Ντίτερ Βισλιτσένυ και ο Αλόις Μπρούνερ, μαζί με τον Μέρτεν, ανέλαβαν με αλληπάλληλες διαταγές προς την εβραϊκή κοινότητα να εφαρμόσουν το σχέδιο του εκτοπισμού των Εβραίων της Θεσσαλονίκης.⁶⁵ Σε πολύ σημαντικές αποφάσεις, όπως την απογραφή των Εβραίων με σκοπό τη συγκέντρωσή τους σε ελεγχόμενες περιοχές της πόλης, ο Αρχираβίνος Κόρετς έπεισε τα μέλη της κοινότητας να συνεργαστούν πλήρως για να αποφύγουν πιθανά αντίποινα. Στο τέλος Φεβρουαρίου 1943, οι δικηγόροι Δημήτριος Σπηλιάκος και Πέτρος Λεβή ανέλαβαν την πρωτοβουλία να επισκεφτούν το Σιμωνίδη για την άρση των περιοριστικών μέτρων. Μαζί τους είχαν δύο από τους στενότερους συνεργάτες του Γενναδίου, το Δημήτριο Δίγκα, μέλος του μητροπολιτικού συμβουλίου, και τον καθηγητή Περικλή Βιζουκίδη.⁶⁶ Όπως φαίνεται, η παλαιότερη θητεία του Σιμωνίδη στο υπουργικό γραφείο του Δίγκα, όταν ο τελευταίος ασκούσε τα καθήκοντά του στο υπουργείο Παιδείας, δεν ήταν αρκετή για να εξασφαλίσει τη βοήθειά του.⁶⁷ Ο Σιμωνίδης άφησε να εννοηθεί πως παρέπεμψε το ζήτημα στις γερμανικές αρχές και αυτές το απέρριψαν αμέσως. Η στάση του δεν πρέπει να μας εκπλήσσει· ήξερε να αποφεύγει τους κινδύνους και αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός πως διατήρησε το υπουργικό αξίωμα του γενικού διοικητή Μακεδονίας από το Δεκέμβριο του 1941 μέχρι το τέλος της Κατοχής, τον Οκτώβριο του 1944, παρά τις κυβερνητικές αλλαγές.⁶⁸ Μάλιστα, στη δίκη του Μέρτεν, το 1959 στην Αθήνα, ο Σιμωνίδης, σε ανταπόδοση της καλής συ-

65. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, τόμ. 2, Παπαζήσης, Αθήνα 1995, σσ. 308-313.

66. Αναστασιάδης - Χεκίμογλου, *ό.π.*, σ. 298.

67. *Ό.π.*, σ. 297.

68. Andrew Apostolou, "The exception of Salonika: Bystanders and Collaborators in Northern Greece", *Holocaust and Genocide Studies*, 14/2 (2000), 176.

νεργασίας τους στη διάρκεια της Κατοχής, χαρακτήρισε τον κατηγορούμενο «αντιχιτλερικό».⁶⁹

Μετά την άρνηση παρέμβασης του Σιμωνίδη, οι δικηγόροι της Θεσσαλονίκης αποφάσισαν να απευθυνθούν στο Μητροπολίτη και τον έπεισαν να μεσολαβήσει απευθείας στον Μέρτεν. Η κίνηση αυτή ήταν δικαιολογημένη, επειδή οι διαταγές προς τους Εβραίους έφεραν την υπογραφή του Μέρτεν. Δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς έγινε η συνάντηση. Σύμφωνα με τον ιστοριογράφο της κοινότητας Μίκαελ Μόλχο που διέφυγε τον εκτοπισμό στον πόλεμο, «ο εξέχων κληρικός επεσκέφθη αμέσως τον Δρα Μέρτεν και διεμαρτυρήθη, εν ονόματι της πίστεως στον Χριστό, εναντίον των αποστολών που ετοιμάζοντο».⁷⁰ Στις 5 Μαρτίου 1943, ο Κόρετς πληροφορήθηκε επίσημα πως οι Θεσσαλονικείς Εβραίοι θα εκτοπίζονταν στην Πολωνία μετά τον εγκλεισμό τους σε ελεγχόμενες περιοχές, στα λεγόμενα γκέτο της Θεσσαλονίκης.⁷¹

Ήδη, στο τέλος του 1942, ο Μητροπολίτης Γεννάδιος εξέδωσε εγκύκλιο, με την οποία καλούσε τους Χριστιανούς της πόλης να δείξουν την αγάπη τους προς τον πλησίον τους, χωρίς να κάνει διαχωρισμό φυλετικό, θρησκευτικό ή κοινωνικό: «Υπό τους σημερινούς χαλεπούς καιρούς η προς τον πλησίον αγάπη δεν είναι μόνον αρετή χριστιανική, αλλά και υποχρέωσις εθνική».⁷² Σύμφωνα με τη μαρτυρία του νομικού συμβούλου της κοινότητας Θεσσαλονίκης Γιομτώβ Γιακοέλ (1899-1944), ο Αρχираβίνος Κόρετς και το Εβραϊκό Συμβούλιο δεν υιοθέτησαν την εισήγηση της εβραϊκής Κεντρικής Επιτροπής Έργων Κοινωνικής Πρόνοιας για την «ενέργεια διαβημάτων πλησίον της Ιεράς Μητροπόλεως και των εκπαιδευτικών αρχών προς άσκησιν εκ μέρους αυτών, τόσον από άμβωνος όσον και από των διδασκαλικών εδρών, φιλοεβραϊκής προπαγάνδας». Τελι-

69. Ιστορικό Αρχείο Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης (στο εξής ΙΑΕΜΘ), Πρακτικά Ειδικού Δικαστηρίου Εγκληματιών Πολέμου αρ. αποφ. 1/1959 (σε αντίγραφο), σ. 92.

70. Μόλχο, *ό.π.*, σ. 138.

71. *Ό.π.*, σσ. 91-92.

72. Γρηγόριος ο Παλαμάς, 334-335 (Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1942), 193.

κά, έγραψε ο Γιακοέλ, «η Εκκλησία υπέδειξεν, δι' ομιλιών καταλλήλων από άμβωνος προς το ποίμνιόν της, το ανθρώπινον καθήκον των χριστιανών έναντι των δοκιμαζομένων συμπολιτών των».⁷³

Η εγκύκλιος του Γενναδίου (1942) μπορεί να θεωρηθεί έμμεση αναφορά στο δράμα των Εβραίων πριν από την επιστολή διαμαρτυρίας που αποδίδεται στο Γεννάδιο. Η τελευταία βρέθηκε σε έκθεση των αμερικανικών μυστικών υπηρεσιών του Νοεμβρίου 1944 και φέρει χρονολογική ένδειξη «Μάρτιος 1943»:

«Η Ελληνική Ορθόδοξος Εκκλησία Θεσσαλονίκης έχουσα υπ' όψιν την από αιώνων ειρηνικήν συμβίωσιν των ενταύθα ελλήνων μετά των ισραηλιτών παρακολουθεί μετά συμπαθείας την περιπέτειαν των τελευταίων τούτων, με την ελπίδα δε ότι δεν θέλει παρεξηγηθή η προκειμένη ενέργειά της ως επέμβασις εις τας αποφάσεις των Αρχών Κατοχής, υποβάλλει δι' εμού την θερμήν παράκλησιν και την ευχήν όπως ει δυνατόν αποσοβηθή η λήψις περαιτέρω ολοκληρωτικών αυστηρών μέτρων εναντίον αυτών.

Επειδή κυκλοφορούν φήμαι ότι μελετάται η εκτόπισις αυτών έξω των ορίων της Ελληνικής Επικρατείας, ως θρησκευτικός Αρχηγός της Μακεδονικής Πρωτεύουσας αισθάνομαι την υποχρέωσιν κατά τας παρούσας στιγμάς να επικαλεσθώ την επιείκειαν και την μεγαλοφροσύνην του Γενναίου και Χριστιανικού Έθνους έναντι των ετεροθρήσκων Ελλήνων τούτων πολιτών εν πνεύματι χριστιανικής αγάπης.

Οι πλείστοι εξ αυτών, είναι κατ' εξοχήν άποροι και πένητες βιοπαλαισταί, πάντες δε καθ' όλην την περίοδον της Κατοχής, εξ όσων γνωρίζω, επέδειξαν νομιμοφροσύνην και διαγωγήν άμεμπτον. Η τυχόν εφαρμογή του μέτρου της εκτοπίσεως θα επέφερε μοιραίως την καταστροφήν και τον θάνατον των πλείστων εξ αυτών λόγω της εσχάτης απορίας των, δεν αμφιβάλλω δε ότι δεν είναι τούτο η θέλησις του Γενναίου Γερμανικού Έθνους και των Μεγαλοφρόνων Αρχηγών του».⁷⁴

73. Γιακοέλ, *ό.π.*, σ. 111. Μαργαρίτης, *ό.π.*, σ. 112.

74. National Archives and Records Administration (στο εξής NARA), RG 226, Entry 16, Box 1320, R 115705, «Αναφορά», 21 Νοεμβρίου 1944. Σύντομη αναφορά στην επιστολή στο Apostolou, "The exception of Salonika", σ. 175.

Η επιστολή δεν φέρει στοιχεία παραλήπτη μαζί με κάποιον αριθμό πρωτοκόλλου. Πιθανότερος παραλήπτης της επιστολής ήταν ο ανώτερος Γερμανός Στρατιωτικός Διοικητής Θεσσαλονίκης-Αιγαίου. Εφόσον δεχτούμε τη γνησιότητά της, είναι ζήτημα προς διερεύνηση γιατί βρέθηκε στα αμερικανικά αρχεία και όχι στο αρχείο της Μητρόπολης. Παρά τον προβληματικό διαχωρισμό σε «Έλληνες» και «Ισραηλίτες» στην αρχή της επιστολής, ο Γεννάδιος υπογραμμίζει την αντίθεσή του στην εφαρμογή του μέτρου του εκτοπισμού εκτός των ορίων του ελληνικού κράτους, γιατί ένα τέτοιο ολοκληρωτικό μέτρο θα προκαλούσε το θάνατο των Ελλήνων Εβραίων. Εκτός από την επιστολή, σύμφωνα με τον επιζώντα και τραυματία του ελληνο-ιταλικού πολέμου Ραφαήλ Κοέν, ο Γεννάδιος, μετά τον εγκλεισμό των ανάπηρων πολεμιστών στο γκέτο, απηύθυνε έκκληση στον Μέρτεν «δι' ημάς τους τραυματίας και τους αναπήρους αλλά επί ματαιώ».⁷⁶ Ανάλογο αίτημα διατυπώθηκε και από την οργάνωση των αναπήρων, τραυματιών και θυμάτων πολέμου προς τις γερμανικές αρχές.⁷⁷

Η επιστολή διαμαρτυρίας που αποδίδεται στο Γεννάδιο ήταν σύμφωνη με τις συνεχείς διαμαρτυρίες του προς τις γερμανικές και ιταλικές αρχές Κατοχής, την ίδια ακριβώς περίοδο, για την ακύρωση θανατικών ποινών και την αποφυλάκιση κρατουμένων. Οι δραματικές εκκλήσεις του, από τις 26 Ιανουαρίου 1943 μέχρι τις 15 Μαρτίου 1943, είχαν ως αποτέλεσμα τη μη εκτέλεση της θανατικής ποινής σε βάρος του Σύρου Σωτηρίου, του Ελαμεινώνδα Πανά, του Μενέλαου Χριστόπουλου, του δικηγόρου Γεώργιου Δούρου, του Ε-

76. ΙΑΕΜΘ, Πρακτικά Ειδικού Δικαστηρίου Εγκλημάτων Πολέμου αρ. αποφ. 1/1959 (σε αντίγραφο), σσ. 40-41.

77. Γιακοέλ, *ό.π.*, σ. 111.

λευθέριου Κουρουπάκη από τα Χανιά, του 17χρονου Δημοσθένη Αντωνιάδη⁷⁸ και του Μάριου Δανηλίδη.⁷⁹

Από τις 15 Μαρτίου 1943, την επόμενη μέρα της Κυριακής της Ορθοδοξίας, άρχισε η εκτόπιση των πρώτων 2.600 Εβραίων της Θεσσαλονίκης στο Άουσβιτς.⁸⁰ Όπως είναι γνωστό, το βάρος των αντιδράσεων για τη ματαίωση των εκτοπίσεων μετατοπίστηκε στην Αθήνα, με προφανή στόχο την κυβέρνηση Λογοθετόπουλου. Από το πρακτικό της συνεδρίασης της Ιεράς Συνόδου, στις 30 Μαρτίου 1943, εξάγονται ενδιαφέρουσες και άγνωστες μέχρι σήμερα πληροφορίες για το παρασκήνιο των αντιδράσεων:

«Είτα ο Μακαριώτατος Πρόεδρος λέγει τα εξής: Επιθυμώ ν' αναφέρω εις την Ιεράν Σύνοδον, ότι την 22αν λήγοντος μηνός, με επεσκέφθησαν εις το γραφείον μου διάφοροι Οργανώσεις και παρεκάλεσαν, όπως ενεργήσωμεν ό,τι δει διά την εκτελεσθείσαν μεν εν Θεσσαλονίκη και διά την λοιπήν δε Ελλάδα μελετημένην βιαίαν απομάκρυνσιν των Ελλήνων Ισραηλιτών υπό των Γερμανικών Αρχών, εκτός των ορίων της Ελλάδος και απεφασίσθη ίνα την επομένην 23ην ιδίου μηνός, συσκεφθώμεν επί του ως άνω θέματος, όπερ και εγένετο και συνετάχθη έγγραφον προς τον κ. Πρόεδρον της Κυβερνήσεως, το οποίον υπεγράφη δεόντως υφ' όλων των μετασχόντων της συνεδρίας αντιπροσώπων των ανωτάτων πνευματικών καθιδρυμάτων της χώρας και επιστημονικών και επαγγελματικών οργανώσεων [...]. Εν συνεχεία ο Μακαριώτατος Πρόεδρος λέγει ότι κατά την ιδίαν ημέραν συνετάχθη υπό των ιδίων αντιπροσώπων και έτερον έγγραφον προς τον ενταύθα πληρεξούσιον της Γερμανίας διά

78. Δεν πρέπει να συγχέεται με την περίπτωση του 60χρονου ξυλουργού Δημοσθένη Αντωνιάδη που εκτελέστηκε την ίδια εποχή, βλ. Γούναρης - Παπαπολυβίου (επιμ.), ό.π., σ. 168.

79. ΙΑΜΘ, φάκ. Μητροπολίτη Γενναδίου 1912-1951, υποφάκ. 1943. Για ανάλογες πράξεις διάσωσης του Γενναδίου, βλ. Δημήτριος Τσιλιβίδης, «Ο Θεσσαλονίκης Γεννάδιος για τους φυλακισμένους του Γερμανικού Στρατοπέδου Θεσσαλονίκης», *Ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γεννάδιος Αλεξιάδης (1912-1951)*, πρακτικά επιστημονικής ημερίδας (Θεσσαλονίκη, 16 Οκτωβρίου 1990), Κέντρο Ιστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 275-281.

80. ΡΑ ΑΑ, Inland IIg 190, Judenfrage in Griechenland: Γερμανός πρόξενος Schönberg προς Υπουργείο των Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη, 15 Μαρτίου 1943.

την Ελλάδα προς αποτροπήν της διώξεως ταύτης των Ελλήνων Ισραηλιτών».⁸¹

Ποιες οργανώσεις απευθύνθηκαν στον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό για τη ματαίωση των εκτοπίσεων στη Θεσσαλονίκη; Τίνος πρωτοβουλία ήταν η κινητοποίηση αυτών των οργανώσεων; Υπήρξε συμμετοχή παραγόντων της Θεσσαλονίκης στην κινητοποίηση της Αθήνας; Η Ιερά Σύνοδος (το πρακτικό της συνεδρίασης υπογράφεται από τον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό, το Μητροπολίτη Βεροίας Αλέξανδρο, τον Φιλίππου Χρυσόστομο, τον Σισανίου Διόδωρο, τον Τριφυλίας Άνθιμο, τον Κεφαλληνίας Γερμανό, τον Ζακύνθου Χρυσόστομο,⁸² τον Γόρτυνος Προκόπιο, τον Αττικής Ιάκωβο και τον Παροναξίας Χερουβείμ) επιδοκίμασε τις πρωτοβουλίες του Αρχιεπισκόπου:

«Η Ιερά Σύνοδος μετά την ανακοίνωσιν του Μακαριωτάτου Προέδρου, των υπέρ των Ελλήνων υπηκόων Ισραηλιτών ενεργειών, προς τε την Κυβέρνησιν και τας αρχάς Κατοχής, επιδοκιμάζει ομοφώνως ταύτας, ως συμφώνους κατά πάντα προς τε την διδασκαλίαν του φιλανθρώπου Σωτήρος, την προς πάντας και δη προς αυτούς τους εχθρούς αγάπην, ως γνώρισμα διακριτικών των μαθητών και οπαδών αυτού διακηρύξαντος και προς τας αιωνοβίους παραδόσεις της Αγίας αυτού Εκκλησίας, πάντοτε την ανεξιθρησκείαν ασκησάσης και την μισαλλοδοξίαν απολύτως αποστεργούσης».⁸³

81. ΙΑΣΙΕΕ, Βιβλίο πρακτικών Ιεράς Συνόδου από 13ης Ιουνίου 1941 μέχρι 5ης Απριλίου 1945, πρακτικό της 30ης Μαρτίου 1943.

82. Ο Ζακύνθου Χρυσόστομος, μαζί με το δήμαρχο Λουκά Καρρέρ, διέσωσε το σύνολο των μελών της εβραϊκής κοινότητας Ζακύνθου, βλ. Μπάρμπαρα Σπένγκλερ-Αξιοπούλου, «Αλληλεγγύη και βοήθεια προς τους Εβραίους της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της Κατοχής: 1941-1944», *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή*, πρακτικά του Γ' Συμποσίου Ιστορίας της Εταιρείας Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού (Θεσσαλονίκη, 8 Νοεμβρίου 1996), Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 25-26.

83. ΙΑΣΙΕΕ, Βιβλίο πρακτικών Ιεράς Συνόδου από 13ης Ιουνίου 1941 μέχρι 5ης Απριλίου 1945, πρακτικό της 30ης Μαρτίου 1943.

Όπως σημειώνει ο Μαζάουερ, η διαμαρτυρία του Γενναδίου προς τον Μέρτεν ήταν προσωπική.⁸⁴ Αντίθετα, οι δύο επιστολές του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού για τη ματαίωση του εκτοπισμού των Εβραίων της Θεσσαλονίκης υπογράφονταν από τριάντα ενώσεις, σωματεία και οργανώσεις της Αθήνας.⁸⁵ Μολονότι η επιστολή του Γενναδίου υποβλήθηκε με το κύρος του θρησκευτικού αρχηγού μιας σημαντικής Μητρόπολης, υπάρχει η εύλογη απορία αν ο Γεννάδιος επιδίωξε την υποβολή μιας ανάλογης μαζικής διαμαρτυρίας στη Θεσσαλονίκη. Αν δεν βρήκε πρόσφορο έδαφος στις αρχές και τις οργανώσεις της πόλης, είχε οποιαδήποτε ανάμιξη στις επιστολές διαμαρτυρίας του Δαμασκηνού; Υπήρξε συνεννόηση για τη λειτουργία συσσιτίων του Ερυθρού Σταυρού υπέρ των Θεσσαλονικέων Εβραίων ή ήταν πρωτοβουλία αποκλειστικά του Δαμασκηνού;⁸⁶ Η συνεργασία του Αρχιεπισκόπου με το Γεννάδιο για το ζήτημα των Εβραίων τεκμηριώνεται από την πληροφορία πως ο Δαμασκηνός «ανέλαβε να στέλνει κρυφά στη Θεσσαλονίκη τις εισφορές των Ισραηλιτών των Αθηνών υπέρ των ομοφύλων τους της Θεσσαλονίκης. Τα εμβάσματα αυτά γίνονταν με επιταγές του Αρχιεπισκόπου προς τον Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γεννάδιον».⁸⁷

Στις αρχές Απριλίου 1943, είχαν ήδη εκτοπιστεί αρκετές χιλιάδες Εβραίων της Θεσσαλονίκης στην Πολωνία. Σύμφωνα με γερμανική έκθεση, ύστερα από συνεννόηση με τον Σιμωνίδη και το Μητροπολίτη Γεννάδιο, ο Αρχιεπίσκοπος Κόρετς συναντήθηκε με τον νέο πρωθυπουργό Ράλλη στο μητροπολιτικό μέγαρο και τον παρακάλεσε για τη μεσολάβησή του, χωρίς αποτέλεσμα.⁸⁸ Σε έκθεση του

84. Mazower, *ό.π.*, σ. 518.

85. Δημοσθένης Κούκουνας, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, β' έκδ., Μέτρον, Αθήνα 2004, σσ. 176-178.

86. Ηλίας Βενέζης, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας*, γ' έκδ., Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2008, σ. 268.

87. *Ό.π.*, σ. 269.

88. Πολυχρόνης Κ. Ενεπεκίδης, *Το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της Ελλάδος 1941-1944. Από γερμανικά και ελληνικά αρχεία*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1996, σ. 35· Μόλχο, *ό.π.*, σ. 196. Η επίσκεψη του Ράλλη στο Γεννάδιο αναφέρεται

γραφείου πληροφοριών της ελληνικής εξόριστης κυβέρνησης στο Κάιρο, η στάση τόσο του Σιμωνίδη, όσο και των λοιπών κρατικών οργάνων στη Θεσσαλονίκη χαρακτηριζόταν αδιάφορη «διά τα τρομερά αυτά γεγονότα», ενώ η κυβέρνηση των Αθηνών αποδοκιμαζόταν για την καθυστερημένη και χλιαρή αντίδραση.⁸⁹ Μετά τη συνάντηση με τον Ράλλη, ο Βισλιτσένου διέταξε τη σύλληψη του Κόρετς και ο πρόξενος της Γερμανίας απέκλεισε το ενδεχόμενο λήψης μέτρων εναντίον του Σιμωνίδη και του Γενναδίου.⁹⁰ Με αυτόν τον τρόπο, οι Γερμανοί καθησύχαζαν τους ανωτέρους τους για πιθανές αντιδράσεις στους εκτοπισμούς. Φαίνεται πως δεν ανησυχούσαν για την περίπτωση της Θεσσαλονίκης, καθώς δεν είχαν απέναντί τους μια μαζική και καλά οργανωμένη αντίδραση.

Όπως ακριβώς συνέβη με τις περιπτώσεις άλλων μητροπολιτών στην Ελλάδα, αλλά και Καθολικών επισκόπων στο εξωτερικό, ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης έδειξε ενδιαφέρον για εκχριστιανισθέντες Εβραίους ή κατόχους ψευδών βεβαιώσεων βάλπησης. Στο Αρχείο της Μητρόπολης σώζονται τρεις επιστολές του Γενναδίου προς το Στρατιωτικό Διοικητή Θεσσαλονίκης-Αιγαίου για την προστασία εκχριστιανισθέντων Εβραίων, οι οποίοι είναι πολύ πιθανόν να έλαβαν ψευδείς βεβαιώσεις βάλπησης.⁹¹ Στην πρώτη επιστολή, με ημερομηνία 3 Μαΐου 1943, ο Μητροπολίτης παρενέβη, ύστερα από σχετικό αίτημα του Αρχιεπισκόπου, για τον εκχριστιανισθέντα Έλληνα υπήκοο Σπυρίδωνα Κάρολο Σίνγκλερ. Ο τελευταίος συνελήφθη στην Αθήνα, το Μάρτιο του 1943, κρατούνταν στις φυλακές Αβέρωφ και,

και στο περιοδικό της Μητρόπολης *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, 338-339 (Μάρτιος - Απρίλιος 1943), 69.

89. ΙΑΥΕ, 1943, φάκ. 11, Κυβέρνηση Καΐρου, Ν. Τσαγκάρης, αντιπλοίαρχος Π.Ν. του Γραφείου Πληροφοριών προς τον Πρόεδρο Υπουργικού Συμβουλίου, Κάιρο, 6 Ιουλίου 1943.

90. Ενεπεκίδης, *ό.π.*, σσ. 34, 37.

91. Είναι γνωστό πως ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός εξέδωσε δεκάδες τέτοια πιστοποιητικά για Εβραίους στην Αθήνα, σε συνεργασία με τον υπάλληλο του Δήμου Αθηναίων Παναγιώτη Χαλδέζο, βλ. Ιωάννα Τσάτσου, *Φύλλα Κατοχής*, η' έκδ., Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2002, σσ. 88-89.

στη συνέχεια, μεταφέρθηκε στη Θεσσαλονίκη. Εξαιτίας σοβαρής ασθένειας, αλλά και του κινδύνου εκτοπισμού, ο Γεννάδιος ζητούσε τη μεταφορά του σε νοσοκομείο.⁹² Στη δεύτερη επιστολή, με ημερομηνία 19 Ιουλίου 1943, ο Γεννάδιος αιτούνταν την απελευθέρωση του Χασκιά Μωυσή Σακκή, προσκομίζοντας βεβαίωση της Μητροπόλεως Σερρών για την αίτηση βάπτισης του Σακκή, στις 30 Σεπτεμβρίου 1942.⁹³ Στην τρίτη επιστολή, με ημερομηνία 22 Ιουλίου 1943, ο Μητροπολίτης ζητούσε την απελευθέρωση του Νικολάου (Σιντώ) Άντζελ, ο οποίος φέρεται να βαπτίστηκε στη Βέροια το 1940:

«Το βαπτιστήριον τούτου προσενεχθέν εις τον Βοηθόν ημών Επισκοπον Θεοφιλέστατον Ολύμπου κ. Καλλίνικον ευρέθη υπ' αυτού εν απολύτω τάξει, κατετέθη δε τούτο εις την αρμοδιαν υπηρεσίαν υμών, άμα τη διώξει των Ισραηλιτών παρέμενε δ' ούτος ελεύθερος μέχρι της χθες κατόπιν προφορικής αδειας της αρμοδίας υπηρεσίας ως ούτος εδήλωνε. Επειδή χθες συνελήφθη ούτος και προσήχθη εις στρατόπεδον συγκεντρώσεως Ισραηλιτών, παρακαλούμεν υμάς, όπως εις περίπτωσιν καθ' ην κρατείται ούτος μόνον δι' αιτίαν φυλετικής φύσεως, ευαρεστηθήτε και εγκρίνητε την απελευθέρωσιν του δεδομένου ότι η βάπτισις αυτού κρίνεται υφ' ημών ως τυπική και νόμιμος».⁹⁴

Το ζήτημα της καταστροφής του εβραϊκού νεκροταφείου Θεσσαλονίκης και η στάση της Μητρόπολης αποτελούν ένα από τα άγνωστα επεισόδια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Ο Αρχιεπίσκοπος Κόρετς επισκέφθηκε το Μητροπολίτη Γεννάδιο στο τέλος του 1942, σύμφωνα με το τελευταίο τεύχος του περιοδικού *Γρηγόριος ο Παλαμάς* την

92. ΑΙΜΘ, φάκ. Μητροπολίτη Γενναδίου 1912-1951, υποφάκ. 1943: Γεννάδιος προς Ανώτερο Στρατιωτικό Διοικητή Θεσσαλονίκης - Αιγαίου, Θεσσαλονίκη, 3 Μαΐου 1943.

93. ΑΙΜΘ, φάκ. Μητροπολίτη Γενναδίου 1912-1951, υποφάκ. 1943: Γεννάδιος προς Ανώτερο Στρατιωτικό Διοικητή Θεσσαλονίκης - Αιγαίου, Θεσσαλονίκη, 19 Ιουλίου 1943.

94. ΑΙΜΘ, φάκ. Μητροπολίτη Γενναδίου 1912-1951, υποφάκ. 1943: Γεννάδιος προς Ανώτερο Στρατιωτικό Διοικητή Θεσσαλονίκης - Αιγαίου, Θεσσαλονίκη, 22 Ιουλίου

ίδια χρονιά.⁹⁵ Αυτό το διάστημα συμβαίνουν δύο εξαιρετικής σημασίας γεγονότα: Το πρώτο είναι η απόφαση για την καταστροφή του ιστορικού εβραϊκού νεκροταφείου της Θεσσαλονίκης και το δεύτερο η ανάθεση της προεδρίας του κοινοτικού συμβουλίου στον Κόρετς, οποίος κατείχε πλέον τα δύο σημαντικότερα αξιώματα στην κοινότητα.⁹⁶ Το περιεχόμενο της συνάντησης είναι άγνωστο, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε πως οι δύο θρησκευτικοί ηγέτες ασχολήθηκαν με το ζήτημα του νεκροταφείου. Τελικά, το νεκροταφείο άρχισε να μετατρέπεται σε σωρό οικοδομικών υλικών το Δεκέμβριο του 1942. Η στάση του Σιμωνίδη και του Δήμου Θεσσαλονίκης εξακολουθεί να παραμένει αντικείμενο ιστορικής διερεύνησης.

Είναι γνωστό πως ένα τμήμα των υλικών από το εβραϊκό νεκροταφείο Θεσσαλονίκης βρέθηκε σε πολλούς δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους, ανάμεσα σε άλλους και σε προαύλια ορθόδοξων ναών.⁹⁷ Η απώλεια των πρακτικών του μητροπολιτικού συμβουλίου (Σεπτέμβριος 1942 - Δεκέμβριος 1944) δεν επιτρέπει να εξαγομ ασφαλή συμπεράσματα για το περιεχόμενο των συζητήσεων στο μητροπολιτικό συμβούλιο σχετικά με το εβραϊκό νεκροταφείο. Ωστόσο, ένα τμήμα της αλληλογραφίας της Μητρόπολης που διασώθηκε και το βιβλίο πρωτοκόλλου αλληλογραφίας παρέχουν αρκετές πληροφορίες για τους χειρισμούς της στο συγκεκριμένο ζήτημα.

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, τα εκκλησιαστικά συμβούλια ορθόδοξων ναών στο κέντρο και την περιφέρεια της Θεσσαλονίκης ζήτησαν από το Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, με τη ιδιότητα του προέδρου του μητροπολιτικού συμβουλίου, τη μεσολάβησή του για τη χορήγηση υλικών (τούβλων, μαρμάρων και γωνιακών λίθων) από το εβραϊκό νεκροταφείο. Το πρώτο αίτημα υποβλή

95. *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, 334-335 (Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1942), 220.

96. Στις 11 Δεκεμβρίου 1942, ο Κόρετς ανέλαβε τα καθήκοντα του προέδρου του κοινοτικού συμβουλίου, βλ. Μόλχο, *ό.π.*, σ. 79.

97. ΙΑΕΜΘ, Πρακτικά Ειδικού Δικαστηρίου Εγκληματιών Πολέμου αρ. αποφ. 1/1959 (σε αντίγραφο), σσ. 96-97 (μαρτυρία Φώτιου Πιερράκου), σ. 111 (μαρτυρία Πέτρου Μπίμπα). Μόλχο, *ό.π.*, σσ. 417, 488. Mazower, *ό.π.*, σ. 276.

θηκε από το εκκλησιαστικό συμβούλιο του Ι.Ν. των Σαράντα Εκκλησιών στις 16 Ιανουαρίου 1943,⁹⁸ πριν από την έναρξη των εκτοπισμών, και το τελευταίο αίτημα υποβλήθηκε από το εκκλησιαστικό συμβούλιο του Ι.Ν. Αγίου Δημητρίου στις 18 Οκτωβρίου 1943, μετά την ολοκλήρωση του εκτοπισμού των Εβραίων της Θεσσαλονίκης.⁹⁹ Στο διάστημα των εννέα μηνών υπέβαλαν ανάλογα αιτήματα τα εκκλησιαστικά συμβούλια των Ι.Ν. Αγίας Σοφίας, Παναγίας Χαλκέων, Γρηγορίου Παλαμά, Αγίου Κωνσταντίνου, Οσίας Ξένης, Υπαπαντής, Αγίων Πάντων, Αγίου Γεωργίου στη Νεάπολη, Αγίου Ελευθερίου του Ντεπώ, Αγίου Θεράποντος στην Κάτω Τούμπα, της Φιλλύρου, του Νέου Ρυσίου, της Παναγίας στην Καλλιθέα και τα συμβούλια της Καλαμαριάς και της Πυλαίας.

Μετά την υποβολή κάθε αιτήματος, το μητροπολιτικό συμβούλιο συζητούσε το θέμα κατά την αμέσως επόμενη συνεδρίασή του, παρείχε πάντοτε θετική γνωμοδότηση και υπέβαλλε με τη σειρά του γραπτό αίτημα για έγκριση στον Σιμωνίδη ή στη Διεύθυνση Δημοσίων Έργων της γενικής διοίκησης Μακεδονίας. Το πρώτο αίτημα, που υποβλήθηκε στις 16 Ιανουαρίου 1943 από το εκκλησιαστικό συμβούλιο του Ι.Ν. Σαράντα Εκκλησιών, συζητήθηκε στο μητροπολιτικό συμβούλιο τρεις ημέρες αργότερα και προωθήθηκε, με θετική εισήγηση, στη γενική διοίκηση Μακεδονίας, στις 21 Ιανουαρίου 1943.¹⁰⁰ Στη συνέχεια παρατηρείται ένα κενό δύο μηνών

98. ΙΑΜΘ, Βιβλίο Πρωτοκόλλου Μητροπολιτικού Συμβουλίου 1940-1944, α/α 41, Αίτημα του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου Σαράντα Εκκλησιών, «Ζητεί χορήγησιν τούβλων εκ των καταδαφιζομένων Ισραηλιτικών Νεκροταφείων», Θεσσαλονίκη, 16 Ιανουαρίου 1943.

99. ΙΑΜΘ, Βιβλίο Πρωτοκόλλου Μητροπολιτικού Συμβουλίου 1940-1944, α/α 1189, Αίτημα του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου Αγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη, 18 Οκτωβρίου 1943. Με το έγγραφο, «αιτείται όπως η Ι. Μητρόπολις δι' εγγράφου της προς την υπηρεσίαν Δημοσίων Έργων Γεν. Διοικ. Μακεδονίας μεσολαβήσῃ προς χορήγησιν 20.000 πλίνθων και 500 τεμαχίων μαρμάρων δι' ανοικοδόμησιν του Ναού».

100. ΙΑΜΘ, Βιβλίο Πρωτοκόλλου Μητροπολιτικού Συμβουλίου 1940-1944, α/α 41, Αίτημα του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου Σαράντα Εκκλησιών, Θεσσαλονίκη, 16 Ιανουαρίου 1943.

και το δεύτερο αίτημα υποβάλλεται από το συμβούλιο του Ι.Ν. Αγίου Ελευθερίου (Ντεπώ) στις 22 Μαρτίου 1943,¹⁰¹ συζητείται στη συνεδρίαση του μητροπολιτικού συμβουλίου την επόμενη ημέρα και προωθείται στον Σιμωνίδη για έγκριση στις 26 Μαρτίου 1943, αμέσως μετά την έναρξη των εκτοπισμών στο Άουσιβιτς.

Οι σχετικές εγκρίσεις, όπως και η ενημέρωση των ενδιαφερομένων για τη δυνατότητα χορήγησης υλικών, δίνονταν από τις ελληνικές αρχές, τη γενική διοίκηση Μακεδονίας και τη Διεύθυνση Δημοσίων Έργων. Η πρώτη απόφαση γίνεται γνωστή στις 9 Απριλίου 1943, με έγγραφο της γενικής διοίκησης Μακεδονίας, σύμφωνα με το οποίο «γνωρίζει απόφασιν του περί διαθέσεως τούβλων και μαρμάρων εις διαφόρους ναούς εκ των κατεδ. Ισραηλ. Νεκροταφείων».¹⁰² Η τελευταία έγκριση χορήγησης υλικών δόθηκε στις 15 Νοεμβρίου 1943 στα συμβούλια των Ι.Ν. Φιλλύρου («διά 3.000 οπτοπλίνθους»), Υπαπαντής («πλάκας μαρμάρου 112») και Αγίου Δημητρίου («οπτόπλινθοι 20.000 και μάρμαρα πλάκες 500»)¹⁰³ Σε όλες τις περιπτώσεις, η σχετική δαπάνη μεταφοράς επιβάρυνε τον προϋπολογισμό των ναών.¹⁰⁴ Στην περίπτωση του Ι.Ν. Αγίου Ελευθερίου του Ντεπώ, το Μάιο του 1943, υποβλήθηκε αίτημα για τη δωρεάν μεταφορά των υλικών από γερμανική εταιρεία μεταφορών.¹⁰⁵

101. ΙΑΜΘ, φάκ. 30, υποφάκ. 2, Ι. Ναός Αγίου Ελευθερίου (Ντεπώ) 1940-1943, Εκκλησιαστικό Συμβούλιο Ι.Ν. Αγίου Ελευθερίου προς Μητροπολίτη Γεννάδιο, Θεσσαλονίκη, 22 Μαρτίου 1943.

102. ΙΑΜΘ, Βιβλίο Πρωτοκόλλου Μητροπολιτικού Συμβουλίου 1940-1944, α/α 682, Έγγραφο της Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας - Διευθύνσεως Δημοσίων Έργων, Θεσσαλονίκη, 9 Απριλίου 1943.

103. ΙΑΜΘ, Βιβλίο Πρωτοκόλλου Μητροπολιτικού Συμβουλίου 1940-1944, α/α 1310, Απάντηση Διευθύνσεως Δημοσίων Έργων, Θεσσαλονίκη, 15 Νοεμβρίου 1943.

104. ΙΑΜΘ, Βιβλίο Πρωτοκόλλου Μητροπολιτικού Συμβουλίου 1940-1944, α/α 1324, Αίτημα Εκκλησιαστικού Συμβουλίου Ι.Ν. Αγίων Πάντων, Θεσσαλονίκη, 8 Νοεμβρίου 1943. Με το έγγραφο, «αιτείται έγκρισιν του ποσού του 1.000.000 όπερ ήδη κατεβλήθη διά την μεταφοράν μαρμάρων εις βάρος του προϋπολογισμού 42-43».

105. ΙΑΜΘ, Μητροπολίτης Γεννάδιος προς τη Διεύθυνση της Εταιρείας Μεταφορών Schenker, Θεσσαλονίκη, 8 Μαΐου 1943.

Στις περισσότερες περιπτώσεις κατά την έκδοση των θετικών γνωμοδοτήσεων, το μητροπολιτικό συμβούλιο επαναλαμβάνει τα αιτήματα των ναών για την ανάγκη επέκτασης του ναού (100.000 τούβλα το αίτημα του Ι.Ν. Αγίου Ελευθερίου) ή μελλοντικής πλακόστρωσης (200 μαρμάρινες πλάκες στην περίπτωση του Ι.Ν. Αγίας Σοφίας).¹⁰⁶ Η κατεδάφιση του εβραϊκού νεκροταφείου και η ύπαρξη μεγάλων αδιάθετων ποσοτήτων από υλικά έδιναν τη δυνατότητα για την κάλυψη των αναγκών. Είναι φανερό πως ο Γεννάδιος και το μητροπολιτικό συμβούλιο θεώρησαν πως, εφόσον η καταστροφή του νεκροταφείου ήταν δεδομένη και τα υλικά θα προορίζονταν για τις ανάγκες των αρχών Κατοχής, υπηρεσιών και ιδιωτών, μπορούσαν να καλύψουν τις δικές τους ανάγκες από το εβραϊκό νεκροταφείο.

Μία ακόμη χαρακτηριστική περίπτωση εμπλοκής της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης στη διάθεση των εβραϊκών περιουσιών ήταν η παραχώρηση πολυελαίων σε ναούς και επίπλων στα κατηχητικά σχολεία. Σύμφωνα με το έγγραφο του εκκλησιαστικού συμβουλίου του Ι.Ν. Αγίου Θεράποντος στις 28 Ιουνίου 1943, η Γερμανική Στρατιωτική Επιμελητεία παραχώρησε έναν πολυέλαιο κατόπιν αιτήματος του Συμβουλίου «διά του οποίου εθεράπευσε μίαν των σημαντικωτέρων αναγκών του». Μάλιστα, ο πρόεδρος του Συμβουλίου Αιδ. Αβερκιάδης «εκφράζει υμίν [σ. Μητρόπολη Θεσσαλονίκης] τας θερμάς ευχαριστίας του διά την υμετέραν συμβολήν».¹⁰⁷ Αν δεν πρόκειται για σύμπτωση, ο Αβερκιάδης είναι το ίδιο πρόσωπο με το μέλος του μητροπολιτικού συμβουλίου Απόστολο Αβερκιάδη. Αργότερα, στις 2 Φεβρουαρίου 1944, η Υπηρεσία Διαχειρίσεως Ισραηλιτικών Περιουσιών (στο εξής ΥΔΙΠ) «έθεσεν εις την διάθεσιν της Ι.

106. ΙΑΜΘ, φάκ. 30, υποφάκ. 2: Ι. Ναός Αγίου Ελευθερίου (Ντελώ) 1940-1943, Εκκλησιαστικό Συμβούλιο Ι.Ν. Αγίου Ελευθερίου προς Μητροπολίτη Γεννάδιο, Θεσσαλονίκη, 22 Μαρτίου 1943 και φάκ. 25, υποφάκ. 1943: Μητροπολίτης Γεννάδιος προς Γενική Διοίκηση Μακεδονίας - Διεύθυνση Δημοσίων Έργων, Θεσσαλονίκη, 16 Ιουνίου 1943.

107. ΑΙΜΘ, φάκ. 43β, Ι.Ν. Αγίου Θεράποντος (1940-1953), υποφάκ. 1943: Πρόεδρος του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου Ι.Ν. Αγίου Θεράποντος Αιδ. Αβερκιάδης προς την Ιεράν Μητρόπολιν Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 28 Ιουνίου 1943.

Μητροπόλεως ένα πολυέλαιον. Τούτον προορίζει η Μητρόπολις διά τον Ι.Ν. Αγίων Πάντων και προτρέπεται την λήψιν παρά της ειρημένης υπηρεσίας και το έγγραφον παραλαβής και παραδόσεως να υποβληθεί εις το Μητροπολιτικόν Συμβούλιον και ότι τα έξοδα μεταφοράς βαρύνουν το Συμβούλιον».¹⁰⁸ Την ίδια ημέρα, με άλλο έγγραφο, ο Αρχιμανδρίτης Λ. Παρασκευόπουλος καλείται να παραλάβει ξύλινες έδρες από την ΥΔΙΠ για τα κατηχητικά σχολεία.¹⁰⁹

Αντίθετα με τις προηγούμενες περιπτώσεις, το μητροπολιτικό συμβούλιο επέδειξε απροθυμία στο αίτημα του εκκλησιαστικού συμβουλίου του Ι.Ν. Γρηγορίου Παλαμά να μεσολαβήσει «όπως η Ιερά Μητρόπολις δι' εγγράφου της προς την αρμοδίαν υπηρεσίαν ενεργήση την παραχώρησιν δύο χιλιάδων πλίνθων οίτινες ανήκον εις τον Ιάκωβον Πέρρες».¹¹⁰ Με νεότερο έγγραφο, το εκκλησιαστικό συμβούλιο διευκρίνισε πως «[...] το 1940 ηγόρασε δι' ανάγκας του Ναού 2.000 πλίνθους τους οποίους ετοποθέτησε εντός του εργαστηρίου Πέρρες και ότι απελθόντος τούτου ταύτα παραμένουν εις το ειρημένον μέρος». Μετά τις διευκρινίσεις, το μητροπολιτικό συμβούλιο απάντησε στο συμβούλιο του ναού «να ενεργήση μόνο του όπου δει».¹¹¹

Ο Μητροπολίτης Γεννάδιος πέθανε το 1951. Στο τέλος της δεκαετίας του '50, ο Μαξ Μέρτεν συνελήφθη, οδηγήθηκε στη φυλακή και δικάστηκε το 1959 στην Αθήνα. Σύμφωνα με τα πρακτικά του

108. ΑΙΜΘ, Βιβλίο Πρωτοκόλλου Μητροπολιτικού Συμβουλίου 1940-1944, α/α 151, Έγγραφο της Υπηρεσίας Διαχειρίσεως Ισραηλιτικών Περιουσιών προς τη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 3 Φεβρουαρίου 1944.

109. ΑΙΜΘ, Βιβλίο Πρωτοκόλλου Μητροπολιτικού Συμβουλίου 1940-1944, α/α 152, Έγγραφο προς την Υπηρεσία Διαχειρίσεως Ισραηλιτικών Περιουσιών, Θεσσαλονίκη, 3 Φεβρουαρίου 1944.

110. ΑΙΜΘ, Βιβλίο Πρωτοκόλλου Μητροπολιτικού Συμβουλίου 1940-1944, α/α 1193, Αίτημα Εκκλησιαστικού Συμβουλίου Ι.Ν. Γρηγορίου του Παλαμά, Θεσσαλονίκη, 19 Οκτωβρίου 1943.

111. ΑΙΜΘ, Βιβλίο Πρωτοκόλλου Μητροπολιτικού Συμβουλίου 1940-1944, α/α 1193, Αίτημα Εκκλησιαστικού Συμβουλίου Ι.Ν. Γρηγορίου του Παλαμά, Θεσσαλονίκη, 22 Νοεμβρίου 1943.

Ειδικού Στρατοδικείου Εγκληματιών Πολέμου, μεταξύ των άλλων κατηγοριών, ο Μέρτεν δικάστηκε και καταδικάστηκε για «κακό-βουλον καταστροφήν Ιστορικού και Θρησκευτικού Μνημείου (σσ. του εβραϊκού νεκροταφείου Θεσσαλονίκης)». ¹¹² Από τα πρακτικά της δίκης γνωρίζουμε πως ο πρώην υπουργός Σιμωνίδης κάλυψε τον Μέρτεν και δεν κατέθεσε όσα γνώριζε για την καταστροφή του νεκροταφείου. ¹¹³

Μετά το θάνατό του, ο Γεννάδιος, μαζί με τον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό και άλλους δύο επισκόπους, τιμήθηκε με τον τίτλο του «Δικαίου των Εθνών», το 1969, από το Ίδρυμα Γιαντ Βασέμ του Ισραήλ. Πέρα από τις συμβολικές πράξεις αναγνώρισης, η ιστορική έρευνα πρέπει να εστιάζεται στα κίνητρα, τους σκοπούς, τα μέσα, το εύρος και τη δυναμική των ενεργειών. Μέχρι σήμερα, το κρίσιμο ερώτημα είναι γιατί οι ενέργειες διάσωσης των Εβραίων με πρωτοβουλία του Μητροπολίτη Γενναδίου δεν έλαβαν δημόσιο και μαζικό χαρακτήρα στη Θεσσαλονίκη. Εκτός από την κίνηση των δικηγόρων και των αναπήρων πολέμου, δεν είναι γνωστή καμία άλλη πρωτοβουλία κοινής δράσης και συσπείρωσης παραγόντων της πόλης γύρω από το Γεννάδιο, τον κορυφαίο εκπρόσωπο του ελληνικού πληθυσμού στη Θεσσαλονίκη στα χρόνια της Κατοχής. Αυτή η δημόσια και μαζική πρωτοβουλία διαμαρτυρίας δεν θα ματαίωνε τον εκτοπισμό αλλά θα μπορούσε να κινητοποιήσει και άλλους πολίτες, μη Εβραίους, για τη σωτηρία Θεσσαλονικέων Εβραίων. Οι ενέργειες του Γενναδίου χαρακτηρίζονται από σταδιακή αποκλιμάκωση και εξατομίκευση: Αρχικά, επικεντρώθηκε στη ματαίωση του εκτοπισμού και, στη συνέχεια, ζήτησε την ανθρώπινη μεταχείριση των εκτοπισμένων (περίπτωση αναπήρων του αλβανικού μετώπου), υποστήριξε τη διανομή χρηματικής βοήθειας (περίπτωση μεταφοράς

112. ΙΑΕΜΘ, Πρακτικά Ειδικού Δικαστηρίου Εγκληματιών Πολέμου αρ. αποφ. 1/1959 (σε αντίγραφο), σ. 2.

113. ΙΑΕΜΘ, Πρακτικά Ειδικού Δικαστηρίου Εγκληματιών Πολέμου αρ. αποφ. 1/1959 (σε αντίγραφο), σ. 92 (μαρτυρία Βασιλείου Σιμωνίδη).

χρημάτων από την Αθήνα) και αξίωσε την προστασία εκχριστιανισθέντων Ελληνοεβραίων. ¹¹⁴

Όταν οι πρώτες κινήσεις για τη ματαίωση του εκτοπισμού απέτυχαν, είναι πιθανό πως ο Γεννάδιος, που αγωνίστηκε με ζήλο για την ακύρωση θανατικών ποινών και την απελευθέρωση κρατουμένων την περίοδο της Κατοχής, θεώρησε την κατάσταση μη αναστρέψιμη για τους Θεσσαλονικείς Εβραίους. Αυτή η εκτίμηση ενισχύθηκε κυρίως μετά τον εγκλεισμό των Εβραίων στα γκέτο και τη δεύτερη σύλληψη του Αρχιεραβίνου Κόρετς. Την ίδια εποχή, τα βουλγαρικά καταπιεστικά μέτρα εναντίον των Ελλήνων, ο κίνδυνος της μαζικής εξόδου από τη βουλγαρική ζώνη Κατοχής και το ζήτημα της πολιτικής επιστράτευσης απαιτούσαν την άσκηση πιέσεων προς τις γερμανικές αρχές από τους εκπροσώπους του ελληνικού πληθυσμού στη Θεσσαλονίκη. Ο Γεννάδιος ένιωθε πολύ δυνατή την υποχρέωσή του ως ποιμενάρχης έναντι του Γένους. ¹¹⁵ Οι κρίσιμες συνθήκες και η εκτίμηση των δυνατοτήτων του έθεσαν τα νέα όρια των επιλογών του.

Αναμφίβολα, μετά την παρουσίαση νέων ιστορικών τεκμηρίων, η στάση του Μητροπολίτη Γενναδίου στο θέμα του εβραϊκού νεκροταφείου Θεσσαλονίκης και των εγκαταλελειμμένων εβραϊκών περι-

114. Μεταπολεμικά, η Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης αναγνώρισε δημόσια τις πρωτοβουλίες του Γενναδίου (27 Φεβρουαρίου 1947): «Δεν διαφεύγουσιν ημάς αι γενναιόφρονες προσπάθειες και τα θαρραλέα διαβήματα εις α η Ι. Μητρόπολις διά του ανταξίου προϊσταμένου της, Π.Μ. Γενναδίου, προέβη παρά τω κατακτητή δι' ων κατεβλήθη αξιέπαινος προσπάθεια ματαιώσεως των κατά των Ελλήνων Ισραηλιτών απαισιών διωγμών», βλ. Μιχαήλ Φραγκάνης, «Ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γεννάδιος ως φορέας εθνικής και εκπαιδευτικής δραστηριότητας (με βάση το περιοδικό *Γρηγόριος Παλαμάς*), *Ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γεννάδιος Αλεξιάδης (1912-1951)*, πρακτικά επιστημονικής ημερίδας (Θεσσαλονίκη, 16 Οκτωβρίου 1990), Κέντρο Ιστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 184-185.

115. Ο Μητροπολίτης Γεννάδιος τέθηκε επικεφαλής του αγώνα για την απελευθέρωση 186 φοιτητών, οι οποίοι συνελήφθησαν στις 16 Απριλίου 1943 στη Θεσσαλονίκη, κατά τις μεγάλες λαϊκές συγκεντρώσεις εναντίον της πολιτικής επιστράτευσης, βλ. Γιώργος Αναστασιάδης, «Το Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης και η Αντίσταση (1941-1944)», *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή - Αντίσταση - Απελευθέρωση*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 9-11 Δεκεμβρίου 1994), Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 267.

ουσιών αποτελεί το πλέον αμφιλεγόμενο ζήτημα κατά την περίοδο της Κατοχής. Η απώλεια των πρακτικών από τις συνεδριάσεις του μητροπολιτικού συμβουλίου δεν επιτρέπει να μάθουμε τον τρόπο με τον οποίο αιτιολογούνταν οι συγκεκριμένες ενέργειες από το συμβούλιο. Οι γερμανικές αρχές, με τη βοήθεια των συνεργατών τους στη γενική διοίκηση Μακεδονίας, κατόρθωσαν να εμπλέξουν τη Μητρόπολη στη διάθεση μέρους της εβραϊκής περιουσίας. Αυτή η εμπλοκή της Μητρόπολης έδινε επιπλέον επιχειρήματα στη ναζιστική προπαγάνδα για την αποδοχή των μέτρων εκτοπισμού των Ελλήνων Εβραίων από την πλειονότητα του πληθυσμού στη Θεσσαλονίκη. Εξάλλου, η ζήτηση και χορήγηση υλικών από το νεκροταφείο πριν και κατά τη διάρκεια των εκτοπισμών δημιουργεί ηθικό ζήτημα για τις επιλογές του μητροπολιτικού συμβουλίου. Οι επιλογές αυτές δεν βρίσκονταν σε αντιστοιχία με εκείνες τις πρωτοβουλίες της Μητρόπολης που διαπιστώθηκαν για τη σωτηρία των Ελλήνων Εβραίων. Σκοπός του παρόντος άρθρου ήταν να αναδείξει τις διαφορετικές όψεις της αντίδρασης της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης στον εκτοπισμό των Εβραίων της πόλης. Για μια ολοκληρωμένη αποτίμηση του ρόλου της και ερμηνεία των επιλογών της απαιτείται διεξοδικότερη έρευνα σε πρωτογενείς και δευτερογενείς ιστορικές πηγές της εποχής.